

İnsan hüquqları və fəlsəfə seriyasından

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

**“İnsan hüquqları” anlayışının
dərək olunmasında fəlsəfi–məntiqi
(*formal (ənənəvi-klassik) və dialektik məntiq*)
metodlar**

Dərketmənin ontoloji və qnoseoloji əsasları

I KİTAB

Bakı -2013

Elmi redaktoru:

Turab Qurbanov
siyasi elmlər doktoru

Rəyçisi:

Aygün Əsgərzadə
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Nəşibov E.M. “İnsan hüquqları” anlayışının dərk olunmasında fəlsəfi –məntiqi (*formal (ənənəvi-klassik) və dialektik məntiq*) metodlar. Dərk etmənin ontoloji və qnoseoloji əsasları. I kitab. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2013, 122 səh.

Bu kitabda “insan hüquqları” anlayışının dərk olunmasında **formal məntiq və dialektik məntiq** metodları əsas götürülür. “İnsan hüquqları” ümumiləşdirici və dərin mənaya malik olduğundan və fəlsəfi məzmun kəsb etdiyindən, bu məfhumun ilk növbədə fəlsəfənin predmeti olması qənaətinə gəlinir. Məntiq üsullarının tətbiqi ilə insan hüquqları anlayışının və məfhumunun tərkibi və bölgüsü ünsürlərinin aşkar olunması əsas məqsədə çevrilir. İnsan hüquqları məfhumunun fəlsəfədən elmə keçməsində məntiq əməliyyatlarının – deduksiya və induksiyanın – köməyindən istifadə olunur. İnsan hüquqları məfhumu başlıca olaraq deduktiv metodlarla ayrı-ayrı tərkibə və bölgülərə ayrılır. Anlayışın tərkib etibarilə baş düşülməsində fəlsəfi kateqoriyalardan, eləcə də məntiqi üsullardan – hökmlər vermək, nəticələr hökmləri çıxarmaq və sillogizmdən istifadə olunur. Eyni zamanda fəlsəfi kateqoriyalarla, məntiqi üsulların qarşılıqlı vəhdəti əsas götürülür.

Bu kitab insan hüquqları (hüquq elmi), fəlsəfə, siyasət elmi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

ISBN 978-9952-809-84-8

$\frac{3701000000-89}{N098-2013}$ *qrifli nəşr*

© Nəşibov E., 2013

MÜNDƏRİCAT:

GİRİŞ	4
Hüquq nədir. Hüquq-fəlsəfə və elmin obyektı kimi	20
İnsan hüquqları fəlsəfə, məntiq və elmin obyektı (predmeti) kimi	48
İnsan hüquqlarına dair qrafiklər bölməsi	58
Hərəkət (hərəkətsizlik) və hüquq	70
Hüquq və əxlaqın vəhdəti. Fəlsəfi və elmi əsaslarla təhlil	74
“İnsan hüquqları” məfhumu	87
“İnsan hüquqları” anlayışı	96
İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında sillogizm	99
İnsan hüquqlarının konseptuallığı	110
NƏTİCƏ	116
İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT	117

Bu yazını əməkdaşı olduğum Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutunun 15 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq qələmə alıram

GİRİŞ

İnsan hüquqlarının fəlsəfə, elm və məntiqin predmeti və obyekt olması şərh etməzdən öncə, bəzi fəlsəfi-məntiqi məfhumların mənasına elmdə verilən izahlara toxunmaq məqsədəuyğun olar. Belə qəbul etmək lazımdır ki, fəlsəfənin özünün də obyekt və predmetinin müəyyən olunmasında məntiq yolu ilə elm iştirak edir. Məntiq və elm birlikdə fəlsəfi anlayışların tərkibini müəyyənləşdirir və onların digər məfhumlarla olan əlaqəsini aşkarlayaraq, rəşional və empirik əsaslarla izah edir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, **fəlsəfə elmə, elm də fəlsəfəyə** xidmət göstərir.

Mövzuda qnoseologiya sözü işlədilir. Elmi izahlara əsasən, **qnoseologiya**-nəzəri-idrak təsəvvürləridir. Fəlsəfənin nisbi müstəqil hissəsi kimi çıxış edir. İdrak nəzəriyyəsi –fəlsəfənin idrak fəaliyyəti prosesində subyektin və obyektin qarşılıqlı münasibətini, biliyin gerçəkliyə münasibətini, dünyanın insan tərəfindən dərk olunması imkanlarını, biliyin həqiqiliyi və səhihliyini öyrənən bölməsidir.¹

Bu mövzuda həmçinin ontologiya sözü də işlədilir. Elmi izahlara əsasən, **ontologiya**-varlıq haqqında ümumi təlimdir; xüsusilə fəlsəfənin formal və ilk hissəsi kimi (“Aristotel fəlsəfəsi”) qəbul olunur. Burada anlayışa varlıq və yoxluq, mümkünlük və qeyri-mümkünlük, müəyyənlik (yaxud həqiqilik) və qeyri-müəyyənlik; kəmiyyət və ölçü, keyfiyyət,

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev. “Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 172.

nizam və həqiqət, məxsusluq və həqiqi varlığın şərtləri – məkan, zaman, hərəkət, forma, birindən-digərinə keçməklə və s. kimi baxılır.² Elmi izahlara əsasən, **varlıq** (ontologiya, qnoseologiya) və təfəkkür qanunları vəhdətdədir.³ İnsan hüquqları anlayışı formal (sadə və klassik) və dialektik (mürəkkəb və klassik) məntiq əsasında izaha cəlb olunur. **Formal məntiq** –yekun biliyi haqqında elmdir.⁴ İnsan hüquqları anlayışını ilk baxımdan formal məntiq, yəni yekun bilik əsasında (nəticələr çıxarmaqla) öyrənmək daha məqsədəuyğundur. Bu zaman fikirlər arasında əlaqələr daha da zəncirlənmiş formada dərk olunur. İnsan hüquqları bir anlayış kimi (*məfhumun özünün tərkibinin izahı nəticəsində məfhum geniş bir anlayışa çevrilir*) dərin məzmun etibarilə dərk olunmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən də insan hüquqları anlayışlarının (*ayrı-ayrı şəxslərin hüquqları və ayrı-ayrı sahələr üzrə əksini tapmış hüquqlar*) dərk olunması üçün, bu anlayışlara formal məntiqin tələbləri əsasında yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Belə qeyd olunur ki, **formal məntiq terminin elmə ilk dəfə Kant gətirmişdir. Məntiq terminini isə yunan stoisizm fəlsəfə məktəbinin nümayəndələri gətirmişlər.** Elmi izaha əsasən, **formal məntiq**-ardıcıl, ziddiyyətsiz, əsaslandırılmış təfəkkür haqqında elmdir. Bu məntiqin əsasını düzgün hökmlərdə- başlanğıc hökmlərdə və nəticələrdə (nəticə hökmlərində) axtarmaq daha məqsədəuyğundur. İnsan hüquqlarının əsas hissəsi də məhz formal məntiq əsasında dərk olunmalıdır və öyrənilməlidir. Bu anda hər kəs öz hüququnu sadə formada dərk edə bilər. İnsan hüquqlarını mürəkkəb, ardıcıl və əlaqəli qaydada dərk etmək üçün digər bir fəlsəfi-məntiqi metod isə **dialektik** metoddur. Dialektik metod universal qaydada dərkətməni meydana gətirir

² С67 Философский словарь Владимира Сольева. Ростов н/Д:Изд-во «Феникс», 1997.-464 с., сәh. 330.

³ М.М. Исраfilov. Мəntiq: Dərs vəsaiti.-В.: Maarif, 1987.-333 сәh., s. 24.

⁴ Yenə orada. s. 31.

və insan hüquqları anlayışının universal əsaslarla geniş dərk olunmasının əsaslarını yaradır.

Maddi və mənəvi aləmin inkişaf qanunauyğunluqları **dialektik məntiq** əsasında dərk olunur. Dialektik məntiq formal məntiq zəncirliliyini özündə əks etdirir. Elmi izaha əsasən, dialektik məntiqin predmeti subyektiv dialektikanın inkişaf qanunauyğunluqlarıdır.⁵ Həmçinin belə qeyd olunur ki, **dialektika** bütün maddi və mənəvi aləmin hərəkəti, dəyişməsi, inkişafı haqqında geniş və hərtərəfli təlimdir.⁶ Bu baxımdan da insan hüquqları məfhumunu və anlayışını dialektik məntiq əsasında dərk etmək və insan hüquqlarının tərkibi ilə onun bölgüsü arasında bağlayıcılığı tapmaq mümkündür. Onun tərkib və bölgü əsasında təsnif olunmuş məzmununu açmaq və fikirlər (izahlar) arasında əlaqələr yolu ilə bütövlüyü müəyyən etmək dialektik məntiqin əsas funksiyasıdır. Dialektik məntiq həm də ona görə lazım olur ki, insan hüquqlarının inkişafı maddi və mənəvi aləmin gerçəkliklərinə bağlı vəziyyətdədir. Maddi və mənəvi aləm vəhdətdə və obyektiv aləmə, eləcə də subyektiv aləmə münasibətdə daima inkişaf vəziyyətindədir. Buna görə də insan hüquqları törəmə xassələrinə malikdir. İnsan hüquqlarının təmin olunmasının zamanla mütənasibliyi əsas etibarilə resursların insan hüquqlarına tətbiq edilməsindən və qarşılıqlı bağlılıqdan asılıdır. Bu baxımdan da fəaliyyətin inkişafına müvafiq olaraq insan hüquqları da tərkib etibarilə zənginləşir. Material aləm, onun üzərində meydana gələn idealist aləm özü ilə hüququn bütövlüyünü və zəngin tərkibini meydana gətirir. Zənginləşdikcə material aləm üzərində idealizm daha da inkişaf edə bilər. Material-maddi aləmin obyektiv gerçəkliyi subyektiv şəkildə də dərk olunur. Bu baxımdan da dialektik məntiq yolu ilə insan hüquqlarının inkişaf əsaslarını, inkişafın zəruri əsaslarını dərk etmək

⁵ M.M. İsrailov. **Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 33.**

⁶ **Yenə orada. s. 33.**

mümkündür. Elə insan hüquqlarının normalar şəklində sənədlərdə öz əksini tapması və sənədlərin törəmə xassələri insan hüquqlarının dərk olunmasında dialektikanın əsaslarını yaratmış olur.

İnsan hüquqları ümumiləşdirilmiş və tərkib etibarilə, eləcə də bölgülər baxımından bir məfhum və anlayış olaraq, həm **qnoseologiyanın**, həm də **ontologiyanın** obyektı kimi qəbul olunmalıdır. İnsan hüquqları anlayışının formal məntiqi hissəsi ontologiyanın, dialektik məntiq hissəsi isə daha çox qnoseologiyanın (mürəkkəb və zəngin idrak nəzəriyyəsi) obyektı kimi qəbul oluna bilər. Formal məntiqə də dialektik məntiqin tərkibi kimi yanaşılmalıdır. İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında demək olar ki, fəlsəfinin həm ontologiya, həm də qnoseologiya hissəsi iştirak edir. Bu anda insan hüquqları anlayışı və məfhumun açılması üzrində, dərk etmədə və idrak prosesindən əmələ gələn təfəkkürdə fəlsəfi (*daha çox qnoseoloji idrak yolu ilə*) və elmi biliklərin (*daha çox ontoloji idrak yolu ilə*) vəhdəti meydana gəlmiş olur. İnsan hüquqlarının məzmun baxımından və forma etibarilə (*anlayışın təsvürdə forma və məzmunu meydana gəlmiş olur*) ümumidən xüsusiyyə, eləcə də xüsusidən ümumiyyə keçməsi və real gerçəkliklərdə sadə və mürəkkəb formada təzahür etməsi formal və dialektik məntiqin vəhdəti ilə dərk oluna bilər. İnsan hüquqları inkişaf etmiş təfəkkürdə daha çox zəngin obyekt, predmet və anlayış rolunu oynaya bilər.

“İnsan hüquqları anlayışını” fəlsəfə və elmin predmeti (obyektı) kimi müəyyən etməmişdən öncə, belə bir sual ətrafında fikirləşmək, düşünmək olar: **Fəlsəfə və elm nədir**. Bu suala bəzi cavabları axtarmaq mümkündür və çoxlu sayda əsərlərdə bu və digər səviyyədə cavablar verilibdir. Məsələn, fəlsəfəşünas S. Xəlilovun qənaətinə görə, elm nisbi zəruri hadisələri, yəni müəyyən şərtlər daxilində baş verməli olan hadisələri, başqa sözlə, səbəb-nəticə münasibətlərini öyrənir. Fəlsəfə varlığın dəyişməyən qatlarını, dəyişkənlik görüntüsü

arxasındakı sabitliyi öyrənir. Tarix dəyişiklikləri, elm dəyişmənin qanunauyğunluqlarını, fəlsəfə sabit qalanları əks etdirir. Tarix olanı, elm ola biləni, fəlsəfə olmalı olan öyrənir. Fəlsəfə duyğulu idrakdan və poetik səviyyəyə qalxmış idrakdan yaranır.⁷ Bu baxışda da təsdiq olunur ki, fəlsəfə ümumini, elm isə ümuminin tərkibini və bu tərkibin xassələrini öyrənir.

Fəlsəfə, məlumdur ki, tərcümədə müdrikliyi sevmək deməkdir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, əslində elə müdriklikdir (müdriklik - yun. sofizmdir). Müdriklik (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində- müdrikliyə böyük ağıl və dərrakə sahibi olma; aqillik kimi tərif verilir. Müdrik-dərin dərrakəli, çox ağıllı, çox dərin düşünən; aqıl, dünyagörmüş, kamala yetişmiş adam kimi izah olunur*)⁸ isə ali düşüncə, kamala yetişmə deməkdir. Deməli, fəlsəfə həm də ali düşüncəli (kamal şəxsləri, müdrikləri sevmək) deməkdir. Ali düşüncə və onun nəticələri ümumidir və universaldır. Deməli, kamal hər kəs üçün vacibdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həyat təcrübəsi də onu göstərir ki, ali düşüncə müqayisədə hər bir şəxsə də ola bilməz. Bu halda cəmiyyətin münasibətlər və strukturlarında rəngarənglik itər. Kamallıq aşağı düşüncələrdən (fərqli düşüncələrdən) tərkib zənginliyinə görə seçilən yuxarı bir səviyyədir. Sadə düşüncələrdən mürəkkəb düşüncələrə doğru mücərrəd trayektorik bağlılıqla təfəkkürün mükəmməlləşməsi prosesləri həyata keçirilə bilər. *(Qeyd: inkişaf sayəsində məhz ümumi halda səviyyə (müjərrəd bir panel olaraq) yuxarı qalxır. Əgər biz təsəvvürümüzdə (abstarkt təfəkkürdə) minimumu xəyali və real şəkildə bir koordinasiya xətti kimi götürsək, onda, qərara gələ bilərik ki, inkişaf zamanı əldə olunan yeniliklər hesabına (yeni fikir və*

⁷ S. Xəlilov. Elm haqqında elm. Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2011, 752 səh., s.38.

⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III Cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 672 səh., s. 408.

material-maddi aləm) minimumun özünü yerinin yuxarıya doğru gedişi təmin olunur. Yəni, ümumilikdə cəmiyyət yeni düşüncələr və material vasitələr hesabına yuxarı qalxır. Minimumun yuxarı hərəkəti cəmiyyətin maksimumunu da yuxarı, müqayisədə aliyə doğru aparır. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, inkişaf elə minimumla maksimum arasındakı xəyali bütöv sistemin-burada sosial-siyasi əhəmiyyət kəsb edən şərti (tərkibində mütləqlilər və nisbiliklər olmaqla) və rəngarəng ünsürlərlə dolu olan panelin, yuxarıya doğru hərəkətidir. Burada yuxarı qalxma duymada, təsəvvürdə, qavrama proseslərində, hafizələrdə (yaddaşlarda) əksini tapır və insanın ruhuna oturur, insan onu yaddaşın (hafizənin) təzələnməsi hesabına (yeni material aləm və hadisələrin inikası yaddaşın təzələnməsinə, yeni informasiyalarla dolmasına səbəb olur) hiss edir. Ruhun təzələnməsini material aləm təmin edir və material aləm hissi aləmə təsir göstərir. Yaddaşın (hafizənin) təzələnməsi və itiləşməsi, güclənməsi daima yeni məlumatlar almaqla təmin olunur).

Müdrikliyin fərdi olmasına görə onun məkanını bütöv halda qətiləşdirmək olmaz. Müdrikliyin birmənalı olaraq Qərbdə və ya da Şərqdə meydana gəlməsi haqqında fikir yürütmək olduqca çətinidir. Məsələn, tarixçilərin gəldiyi qənaətlərə görə, Misirdə dövlət, əgər b.e.ə. IV-III minillikdə təşəkkül tapıbdırsa, deməli, həmin dövrdə dövlətin yaranmasında müdrək və ağıllı insanlar iştirak ediblər. Aralıq dənizinin Şərq hissəsinin sivilizasiyası da onu deməyə əsas verir ki, müdrikliyin vətəni heç də tək Hindistan, Çin və Yunanıstan, eləcə də Roma olmamışdır. Müdrəklik olmayan yerdə təşkilatçılıq və idarəçilik də ola bilməzdi. Buna görə də fəlsəfə tarixini qədim Şərqə aparmaq daha məqsədəuyğun olar. Fəlsəfəşünasların fikrincə, Qədim Yunanıstanda “müdrəklik” elmin obyektinə olmuşdur və müdrikliyin tərkibinə aid olan məfhumlar elmin sistemləşdirilməsi üçün predmet rolunu

oynamışdır. Müdrikliyin “loqos”u, yəni təlimi Yunanıstanda formalaşmışdır. Müdriklik sevilmişdir (Sokrat, Platon, Aristotel və s. tərəfindən) və öyrənilmək üçün təlim olaraq məktəblərə (sxolastika) cəlb olunmuşdur. Müdrikliyin ayrı-ayrı hissələrinin öyrənilməyə başlaması isə elmi meydana gətirmişdir. Material aləm və onun tərkibi (*bütöv və tərkib halında materiyanın öyrənilməsi*) natur fəlsəfənin (*təbiət haqqında, onun materiyası barəsində, substansiya elementləri barədə müdrik düşüncələr*) obyektinə çevrilmişdir və material aləm üzərində düşüncə özü elə natur fəlsəfənin meydana gəlməsinin əsaslarını formalaşdırmışdır. Ümumi düşüncənin sübutunun axtarışı və bu istiqamətdə ümumi düşüncənin parçalanması elmin ayrı-ayrı sahələrinin yaranmasının əsaslarını təşkil etmişdir.

Müdriklik yüksək təsəvvürə, dərin düşüncələrə, dərin və mənalı mülahizələrə, inkişaf etmiş təfəkkürə bağlıdır. Hər bir düşüncənin obyektı, məfhumu var. Düşüncənin obyektı həm tək halda məfhum ola bilər, həm də cəmləşmiş məfhumlar burada iştirak edə bilər. Bu baxımdan da fəlsəfənin obyektı (predmeti) elə yüksək düşüncədir. **Fəlsəfənin tərkibini məntiq yolu ilə elm öyrənir.** Burada təfəkkürün formalaşması prosesi (görmə, seyr etmə, müşahidə aparma; dərk etmə-qavrama, mənimsəmə, hafizədə saxlama, məlumatları emal etmə, nəticələrə gəlmə və s. formalaşmada iştirak edir) mühüm rol oynayır. (*Qeyd: elmi izahlara görə, təfəkkür prosesi hər şeydən əvvəl təhlil, tərkib və ümumiləşdirmədir. Təhlil obyektin bu və ya digər cəhətlərini, ünsürlərini, xassələrini, əlaqələrini, münasibətlərini və s. ayırmaq, öyrənmək, dərk edilən obyektı onun müxtəlif komponentlərinə parçalamaqdır.*⁹ *Digər bir izaha əsasən isə təfəkkür –gerçəklikdəki cisim və*

⁹ Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. “Maarif” nəşriyyatı, 1982. səh. 340.

hadisələrin ümumiləşmiş, vasitəli və məqsədəuyğun formada beynimizdə inikasdır.¹⁰ Geniş izaha əsasən, **təfəkkür** gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ümumi, mühüm əlamət və xassələrinin, onlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin beynimizdə inikasdır.¹¹ **Mücərrəd təfəkkür** gerçəkliyi vasitəli şəkildə əks etdirir.¹² **Məntiq** elminin predmeti təfəkkür prosesidir. **Məntiq-** düzgün təfəkkürün forma və qanunlarından bəhs edən elmdir.¹³

Fikirlərdəki mühüm və zəruri əlaqələr formal məntiqin əsas qanunlarında (**eyniyyət qanunu, ziddiyyət qanunu, üçüncünün istisna qanunu və kafi əsas qanunu**) əks olunur. **Təfəkkürün bu qanunları** gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətlərin beynimizdə əks olunmasıdır.¹⁴

Məlumdur ki, cisim və hadisələr idrak metodları ilə və duyğu orqanları və toxunma (lamisə) ilə qavranılır. **Qavrayış** –gerçəklikdəki cisim və hadisələrin bütün əlamətləri ilə birlikdə bütöv, tam şəkildə beynimizdə əks olunmasıdır.¹⁵ Belə izah olunur ki, qavrayış duyğular əsasında yaranır və **sintetik prosesdir**.¹⁶ **Duyğu- analitik prosesdir**.

Hissi idrakın daha yüksək forması təsəvvürdür. Təsəvvür cisim və hadisələrin müəyyən cəhətlərinin beynimizdə hissi obrazıdır.¹⁷ İdrak hissi və məntiqi olur).¹⁸

Qeyd: mən bir müəllif kimi, insa hüquqlarını fəlsəfənin və elmin obyektini kimi araşdırmağı qarşıma məqsəd qoyduğumdan, mənanı oxucuya daha da geniş formada

¹⁰ M.M. İsafilev. *Məntiq: Dərs vəsaiti*.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 13.

¹¹ Həmin kitab. s. 109.

¹² Yəni orada. s. 14.

¹³ Yəni orada.səh. 8.

¹⁴ Yəni orada. s. 21.

¹⁵ Yəni orada. s. 12.

¹⁶ Yəni orada. s. 12.

¹⁷ Yəni orada. s. 12.

¹⁸ Yəni orada.s. 13.

çatdırmaq üçün psixologiya və məntiqə dair dərsləklərə müraciət etmişəm. Həmin kitblardan anlayışların mənalari haqqında sitatlar gətirmişəm.

S.Xəlilovun fikrincə, idrak seyrlə başlanır, lakin seyrdən yaranmır. İdrak prosesinə gətirib çıxaran ilkin proses-praktikadır. Praktikanın ən ibtidai forması, ilk pilləsi isə insanların bilavasitə öz təbii ehtiyaclarını ödəməyə yönəldilmiş fəaliyyətdir. İdrak iki başlanğıcdan qida alır: maddi fəaliyyət və seyr.¹⁹

Yüksək düşüncə fövqdür. Çöz zaman əlçatmazdır, dərin mənaya malikdir. Yüksək düşüncə nəzəri və praktiki biliklərin əldə edilməsindən də yaranır. Yüksək düşüncə bilikləri ümumiləşdirmə və konkretləşdirmədən ibarətdir. Deməli, belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, yüksək düşüncənin obyektini **fəlsəfəyə məxsusdur**. Fəlsəfə dərin və mənalı olduğundan, onu hər kəs üçün anlaşılıq edən, dərin mənalı sözün (sözlərin) tərkibini parçalayan **məntiqi əməliyyatlardır**. Məntiqi əməliyyatlar dərin mənalı və ümumi məzmunlu məfhumun tərkibini parçalayır (problem olaraq) və onu xırdalayır, burada deduksiya prosesi həyata keçirilir. Nəticədə elmin obyektləri meydana gəlir. Buradan da yenə belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, elm fəlsəfədən “aşağıda” qərarlaşıbdır, ona xidmət edəndir. Elm fəlsəfnin tarixini və fəlsəfi cərəyanları öyrənməni öz obyektinə və predmetinə götürə bilir. Elm fəlsəfəni dərk etmək üçündür. Elmin öyrəndiyi və nəticələrə gəldiyi son məhsul (burada həm də induksiya nəticəsində əldə olunan) da fəlsəfədir. Elmin dərin mənalı məhsulu, yetkin məhsulu məhz fəlsəfədir. Məsələn, elm yolu ilə və məntiqi əməliyyatların köməkliyi sayəsində kitabların yazılması və nəticələr olaraq ümumiləşdirilmiş qənaətlərə gəlmək və bitkin və dərin mənalı əsərin özü bir

¹⁹ S. Xəlilov. Elm haqqında elm. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 752 səh., s.74.

nəticə məhsulu olaraq fəlsəfədir. Mühəndislər və memarlar tərəfindən gözəl və nəhəng, eyni zamanda zəngin memarlıq üslubuna malik olan bir binanın tikilməsi özü nəticə məhsulu olaraq bir fəlsəfədir. Eyni zamanda dərin mənalı əsər (*bitkin tədqiqat əsəri, sərgi əsərləri, portretlər və digər əsərlər*) yaradıcılığın məhsulu olaraq fəlsəfi məzmunu malikdir. **Fəlsəfi məzmu o məzmun olmalıdır ki, o, hər kəs üçün universal olaraq cəlbedici, cəzbedici və heyranedici olsun.** Fəlsəfi məzmun həm başlanğıcda, həm də sondadır. Başlanğıcı məntiq deduksiya edir, sonluqlara verir (*məsələn, böyük bir qaya parçasından, qranit parçasından heykəllərin yaradılması*), sonluqları (kiçikləri böyüklərə) nəticələrə- bütövə isə məntiq induksiya edir. Hər ikisinin ucunda –qurtaracağında elm dayanır, desək, yanılmırıq. Elm öz başlanğıcını dərin mənadan, reallıqdan, elcə də təsəvvürdən və mücərrədlikdən götürür. Həm də gözlə görünən material-maddi aləm burada bütöv obyekt rolunu oynayır. **Elmin başlanğıcı fəlsəfə** (deduksiya prosesləri zamanı), bitkin və yetkin sonu da yenə (induksiya proseslərində əldə olunan məhsul) **fəlsəfədir.** Deməli, elm elə fəlsəfənin içərisindədir. Elmlə müdriklər məşğul olduqda daha da səmərəli nəticələr (*burada yaxşılığa xidmət edən məhsullardan söhbət gedir*) əldə etmək olar. Elm fəlsəfi başlanğıc və sonluqlara və onlar arasındakı koordinat müsəvilərinə xidmət edir. Bu baxımdan fəlsəfə daha geniş məzmunludur. Elm isə tərkib öyrənəndir, problem araşdırandır. Hər iki şərti son nöqtənin –fəlsəfə və elmin bir-birinə xidmət etməsini məntiqi əməliyyatlar həyata keçirir. Buradan da belə bir nəticə hasil olur ki, **böyük düşüncə məfhumları fəlsəfəyə, tərkiblər isə elmə və məntiqə məxsusdur.** Bu iki -başlanğıc və son- koordinatlar (*burada mütləqliklə yanaşı, nisbi və dəyişkənliklər də vardır*) bir-birinə xidmət edir və ümumilikdə idrakın, qavrayışın, təfəkkürdə anlayışın dərinləşməsinə, mənalaşmasına və böyüməsinə xidmət göstərir.

Fəlsəfə və elmi fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır. Belə ki, hesab etmək olar ki, fəlsəfə əgər müdriklikdirsə, müdrikliyin içərisində xeyirxahlığın və ədalətin çəkisi böyükdür. Bu, həm də idealizmi yaradır. Fəlsəfə, bu baxımdan idealizmi, nəzəri vasitələri əsas obyekt kimi götürür. Onu da qeyd etmək olar ki, çox dərin mənalı material aləm elə öz-özlüyündə fəlsəfi məzundur, təsəvvüdüdür.

Fəlsəfə və elm arasında ziddiyyət də vardır. Belə ki, fəlsəfə “**xeyirxah**” ola bilər, elm isə “**xeyirxah**” olmaya bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən elm reallıqla, konkretliklə məşğul olduğundan, reallıqda həyata keçirilən proseslər hər bir tərəf üçün səmərəli və münasib olmaya bilər. Hərçənd ki, elmin də məqsədi yaxşılarını (*faydaları-burada hər faydalı şey, digər tərəf üçün yaxşı ola bilməz*) əldə etməkdən ibarətdir. Fəlsəfə daha çox universallığı obyekt kimi götürür, elm isə tərkibi öyrənir. **Elmi qənaətə əsasən, tərkib –tamın təhlil vasitəsilə ayrılmış komponentlərinin birləşməsidir. Onların birliyini təfəkkür prosesi olan müqayisə müəyyən edir.**²⁰ *Elm məntiqi nəticələrdən və yaxud empirik siqnallar vasitəsilə təsdiq olunmuş müddəalardan ibarətdir.*²¹ *Hər bir elmin qanunları cisimlər arasındakı mühüm, zəruri əlaqə münasibətlərinin beynimizdə əksidir.*²² **Tərkib** (sintez)-təhlil zamanı ayırdığımız hissələrin, tərəflərin fikrən birləşdirilməsidir. **Təhlil** (analiz)-cisim və hadisələri fikrən öz tərkib hissələrinə, tərəflərinə və əlamətlərinə parçalamaqdır. **Analiz və sintez** –vahid fikir prosesinin qarşılıqlı surətdə bir-birilə bağlı olan iki tərəfidir. **Müqayisə-gerçəklikdəki cism və hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir. Mücərrədləşdirmə** elə

²⁰ Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. “Maarif” nəşriyyatı, 1982. səh. 340.

²¹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 125.

²² Yenə orada. s. 22.

*təfəkkür prosesidir ki, onun vasitəsilə cism və hadisələrdəki mühüm və zəruri əlamətləri, tərəfləri qeyri-mühüm, ikinci dərəcəli əlamətlərdən, xassələrdən ayırırıq.*²³

Belə qəbul etmək olar ki, uzaq yaddaşın (hafizənin) və dərin (uzaq) qavrayışın məfhumları (burada hadisələr və material obyektlər baxımından) daha çox fəlsəfinin predmetidir. Uzaq hafizə oyanmanın (psixologiyaya əsasən, beyin qırışlarında) daha çox vasitəsi hesab oluna bilər. Həm də qeyd etmək olar ki, dərin qavrayış predmeti uzaq yaddaşda (davamlı yaddaşda) daha çox yükləyir. Dərin qavrayış yaxın yaddaşla zəiflədə bilər. Belə qəbul etmək olar ki, uzaq yaddaş (təsəvvürlərin xatırlanması nöqtəyi-nəzərdən) daha çox təsəvvür üçündür. Uzaq yaddaş düşünmə prosesini uzadır. Düşünmə prosesinin uzanması üzərində düşünülmə obyektin təhlilə cəlb olunmasının əsaslarını yaradır. Bu baxımdan da fəlsəfinin predmeti mücərrəd məfhumların dərinə düşünülməsi üçündür.

Fəlsəfə və elmin vəhdətini biliklər, məfhumlar və anlayışlar yaradır. Biliklər məzmunlu və qeyri-məzmunlu ola bilər. Burada da nisbilik var. Belə ki, məzmunluluq və məzmunluzluq əslində vəhdətin tərkibindədir. Fəlsəfə məzmunu geniş və bütöv götürür. Elm isə məzmunu parçalayır və onun digər məzmunlarla əlaqəsini müəyyən edir. Bu baxımdan da fəlsəfə və elm vəhdətdədir və hər ikisinin obyektindən kənar da heç bir şey ola bilməz. Burada sadəcə olaraq, faydalı olanlar daha çox obyektə çevrilir, daha dəqiq desək, obyektin yüklü hissəsinə çevrilir. Bu baxımdan da belə hesab etmək olar ki, fəlsəfinin diqqətindən kənar da dərin düşünülməmiş obyekt ola bilər. *(Qeyd: belə qəbul etmək olar ki, obyekt təhlilə götürdükdə, həmin obyekt fəlsəfinin və elmin predmetinə çevrilir. Bu baxımdan predmet-təhlilə cəlb olunmuş obyektir. Fəlsəfədə isə obyekt düşüncəyə cəlb olunmuş predmet kimi qəbul olunmalıdır. Elmdə praktiki*

²³M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., səh. 113.

təcrübələrə və nəzəri-praktiki təfəkkürə cəlb olunan obyekt elə onun predmetidir). Material aləm üzərində düşüncə dərinliyi fəlsəfədir. Bu baxımdan da qəbul etmək olar ki, fəlsəfə daha çox ideallıqdır. Onu da qəbul edə bilərik ki, sistemdə faydalı və faydalı olmayan hissələr ola bilər. Elm və fəlsəfə daha çox faydalı olanı (*şəxsin obyektə və hadisələrə olan münasibəti prizmasından*) seçirlər. Fəlsəfə duyğu və qavrayışdan ibarət olan təsəvvürü obyekt kimi götürür, elm isə obyektiv idrakı diqqətə alır. Fəlsəfə daha çox mücərrəd (vasitəli təfəkkürün) təfəkkürün əsaslarını təşkil edir. **İdrak fəaliyyəti duyğu və qavrayışdan başlayaraq, sonradan təfəkkürə keçir. Lakin hər bir, hətta, ən yüksək inkişaf etmiş təfəkkür də hissi idrakla, yəni, duyğu, qavrayış və təsəvvürlərlə həmişə sıx qarşılıqlı əlaqə saxlayır.**²⁴ Fəlsəfədə, düşünmə prosesi zamanı obyekt (material aləm və hadisələr) qavramada öncül yeri tutur. (*Qeyd: psixologiya elminin şərhinə əsasən, hər hansı bir obyektin təhlili zamanı onun ən vacib, mühüm, əhəmiyyətli və maraqlı xassələri daha qiymətli qıcıqlandırıcı olduğundan ön plana keçir. Belə qıcıqlandırıcılar fəal oyanma prosesi (birinci növbədə baş beyin qabığında) əmələ gətirərək, fizioloji induksiya qanununa əsasən, həmin obyektin zəif qıcıqlandırıcı olan başqa xassələrinin seçilməsinə mane olur. Beləliklə, bir psixi proses kimi təhlilin fizioloji əsasını baş beyinin ali şöbələrində gedən oyanma və ləngimənin müəyyən qarşılıqlı nisbəti təşkil edir.*)²⁵

Nəticələrə gəldiyimiz kimi, fəlsəfə alidir və elm onun yolunda xidmət edəndir. Fəlsəfə və elmin qarşılıqlı şərtləndirici vəhdəti ondadır ki, fəlsəfə elmə “məhsul” verir, elm də fəlsəfəyə “məhsul” ötürür. Məsələn, bütöv, ümumi və tam hissələrə parçalanır. Bu parçalanmanın özündən də fəlsəfə

²⁴ Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. “Maarif” nəşriyyatı, 1982. səh. 330.

²⁵ Yenə orada. səh. 340.

yarana bilir. Məsələn, bir böyük qaya parçasından məzmunlu heykəli elm yaradır. Nəticəsi isə məhsul olaraq fəlsəfi məzmun olur. Məntiq isə burada “istehsal prosesi”ni həyata keçirir. Buna görə də fəlsəfə məzmun baxımından elmdə yüksəkdə dayanır. Məfhumun tərkibi elmə, məzmunu isə fəlsəfəyə məxsusdur, desək, yanılmazdır. Fəlsəfə məfhumun məzmunun zənginliyində də özünü göstərir. Daha çox mənalı obyekt və vasitələr, predmetlər fəlsəfənin məhsuludur. Mürəkkəb məzmun fəlsəfədir ki, orada daha böyük məna var. Bu baxımdan da kainat və təbiət fəlsəfənin ən böyük material obyektləridir. İnsan isə fəlsəfənin ən böyük (burada ali) canlı aləm obyektidir. Fəlsəfi məzmunların vəhdəti özü də böyük bir fəlsəfədir. Məsələn, kainatın tərkibi olan təbiətdə elementlərin (*canlı və cansız aləmin*) vəhdətindən yaranan bütöv özü elə böyük bir heyranedicidir, zövqvericidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, insan özü elə yaxşını qəbul edəndir. Yaxşı isə müsbət və mənfinin vəhdətindən və bütövdəki və tərkibdəki yaxşının üstünlük təşkil etdiyi məzmundadır. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün yaxşı (*müsbət elementlərin çəkisinin çox olduğu*) elementlər və onların birləşmələri fəlsəfədir. Çünki insana müsbət təsir edəndir. Elm isə fəlsəfədən fərqli olaraq, həm yaxşı, həm də mənfi (pis, qəbuledilməyən) elementlərin tərkibini müəyyən edəndir. **Elmin vəzifəsi şeyin və hadisələrin əlamət nəticəsini ortaya çıxarmaqdır. Fəlsəfənin vəzifəsi isə bu nəticəyə məzmun baxımından qiymət verməkdir.** Lakin, elm və fəlsəfəni tamamilə ayrılıqda düşünmək olmaz. Burada mütləq qaydada keçicilik var. Hər ikisi bir bütövün tərkibir (iç və zahirdir).

Bütün məfhumlar heçdən yaranmır. Hər bir məfhumun tərkibi başqa məfhumlardan təşkil olunur. Məfhumların birləşmələrindən və onların zənginləşmələrindən istiqamətlər meydana gəlir. Bir məfhum özünə tərkib yığmaq üçün yaxın məna kəsb edən məfhumlara müraciət edir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, məfhumların **ümumiləşdirici, genişləndirici, məhdudlaşdırıcı, konkretləşdirici** məna kəsb

etmələri nisbi xarakterə malikdir. Ən kiçik məna kəsb edən məfhum belə özünə böyük məna kəsb edən məfhumları cəlb edir. Hər bir məfhum məzmun müəyyənedicidir.

İnsan hüquqları məfhumu da tərkib etibarilə zəngindir, digər məfhumlardan, xüsusilə, insanların hərəkətlərini və fəaliyyətini istiqamətləndirən məfhumlardan təşkil olunubdur. Məfhumların qəti sonluqları onların nisbi başlanğıcları ilə birləşir. Bu dəyişmələr olmasa, demək olar ki, bir məfhum digər məfhumun yanında ola bilməz. Məfhum birləşmələri və ardıcılıq, sistemlilik, istiqamətlik və mexanizmlilik isə mürəkkəb anlayışların, fikir istiqamətlərinin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Məfhumların birləşmələrindən mənalar birləşmələri və vahid mənalar, dialektik mənalar üzə çıxır.

Dialektika əsasən mənalar birləşmələrindən yaranan inandırıcı təfəkkürdür. Dialektika, əsas etibarilə, tərkibində çoxlu sayda əlaqəli məfhumlar olan və bir-birini şərtləndirən, bir-birinə başlanğıc verən və bir-birini inkar edən məfhumlar zənginliyindən və mənalar zənginliyindən ibarətdir. Dialektika, əsasən, məfhumlar birləşməsindən yaranan inkişaf qanunauyğunluqlarından ibarətdir.

Hər bir məfhumun material aləmə və aidiyyəti var. Material aləmi xassələndirmək, əlamətlərini müəyyən etmək üçün məfhumlardan istifadə olunur. Məfhumlar həm də anlayış predmeti kimi də istifadə olunur. Məfhumlar həm material aləmin və hadisələrin baş beyində inikas olunaraq obrazının formalaşmasıdır, həm də bu obrazdan yaranan dialektik və formal məntiqi təfəkkürün obyektlərə (predmetlərə, real vasitələrə və s.) şamil olunmasıdır.

Fəlsəfə-elementlərin simmetriya əsasında vəhdətidir;

-fəlsəfə-elementlərin harmonik əlaqəsinin vəhdətidir;

-fəlsəfə-bütövdür və mənalı sistemdir;

-fəlsəfə-mürəkkəblikdir və məzmundur və s. Buradan da

fəlsəfənin universal mənası və tərifini ortaya çıxır. Bu aspektlərdən çıxış etsək, deyə bilərik ki, fəlsəfə obyektlərə və subyektlərə münasibətdə -elə universal qaydada hamı üçündür.

Universallıq da qəti və nisbidir. Yəni, universallığı konkretlik dəyişdirə və qətilyini “əlindən ala bilər”. Belə ki, bir məzmun fərdi əsasa malik ola bilər. Bir şəxs tərəfindən qəbul edilən məzmun digər şəxs tərəfindən dərk edilməyərək qəbul edilməyə bilər. Burada məhz universallığın da dəyişkənliyi prinsipi öz əksini tapır.

-Fəlsəfə bir başqa koordinata münasibətdə assimetriya olan simmetriyadan yaranan bütöv forma və məzmundur;

-fəlsəfi forma və məzmun (bir obyektə münasibətdə) bir koordinata nəzərən disharmonik olub, başqa koordinata isə harmonik olan bir bütövdür.

Demək, fəlsəfə dəyişkən və nisbidir. Universal və qeyri-universal təriflərə malikdir. Fəlsəfənin məzmunu xəyali koordinatlardan, təsəvvürlərdə olan baxış bucaqlarından asılıdır. Bir məkandan və koordinatdan olan simmetriya başqa məkandan assimetriyadır, bu baxımdan da assimetriya və disharmoniya elə fəlsəfədir.

-fəlsəfə universal mənalılıqdır;

-fəlsəfə universal məzmunluluqdur;

-fəlsəfə universal əsaslarla müəyyənədicisi kriteriyadır;

-fəlsəfə universal sistem və simmetriyadır;

-fəlsəfə həm də assimetriyadır və ziddiyyətlikdir və s.

İnsan hüquqları mənəvi dəyər olduğuna görə, yuxarı mərhələdə qərarlaşdığından (insanlıq, yəni bəşəriyyəti şərtləndirdiyindən) daha çox fəlsəfənin obyektinə və predmetidir. İnsan hüquqları özü də tərkib etibarilə mənəviyyətə aid olan və insanların hərəkətlərini xassələndirən tərkib ünsürlərindən, komponentlərindən ibarətdir. İnsan hüquqları məfhumunun zəngin tərkibi onun ali dəyər olmasından və ətrafına ali dəyərləri toplamasından irəli gəlir. Ali dəyərlilik amili insan hüquqları məfhumunu öz ətrafına daha çox dəyərli məfhumları çəkməyə vadar edir. İnsan hüquqlarının tərkibi ümumilikdə bu məfhumu və anlayışı məhz müsbət mənada qəbul edilən edir.

Hüquq nədir. Hüquq-fəlsəfə və elmin obyektini kimi

Hüquq ilk növbədə insanlara xas olan bir məfhumdur. İnsanlar isə öz hüquqlarını təmin etmək və bu baxımdan qorumaq üçün müxtəlif tərəfləri, səlahiyyətli qurumları (*dövlət hakimiyyətinin qurumları*) təşkil edirlər və özləri də həmin qurumlarda təmsil olunurlar. Bu baxımdan da hüquq tərəflərə aid olan bir status müəyyənedici amil və kriteriyadır. Hüquq həm insanlara, həm də onların yaratdıqları qurumlara aid olduğundan, müxtəlif tərəfli xassələrə malik olduğundan, bölgüsü də geniş olur. Buna görə də hüquq dedikdə, baza etibarilə insanların vəzifə və səlahiyyətləri başa düşülməklə yanaşı, insanların yaratdıqları qurumların da vəzifə və səlahiyyətləri başa düşülür. Deməli, hüquq geniş bir anlayışdır və onun subyektini həm insanlar, həm də insanların yaratdıqları qurumlardır. Hüququn obyektini genişdir və şəxslənmə xassələrinə malikdir. Bu baxımdan insan hüququ, onun yaratdığı subyektini-dövlətin, hakimiyyətin, hüquqi şəxsin hüquqları anlayışları da ortaya çıxır. Buradan da görünür ki, hüquq fəaliyyəti genişləndirici, eləcə də mərkəzi ideya olaraq eyniləşdirici, oxşarlaşdırıcı bir məfhumdur. Məsələn, insan hüquqlarının reallaşmasında həm insanın özü fərdi qaydada (*ona məxsus olan təbii və pozitiv hüquqlardan istifadə etməklə*), həm də kollektiv olaraq dövlət və hüquqi şəxslər qismində çıxış edir. Bu baxımdan da **hüquq mərkəzləşdirici və şəxsləndirici**, lakin baza etibarilə eyni məzmun kəsb edən bir ümumiləşdirici məfhumdur. Hüquq zəngin olduğundan insanların bütün fəaliyyətlərində onlarla birlikdə olur və insanların fəaliyyətini tənzim edir. Dövlət hakimiyyəti insan hüquqlarının təmin olunmasında məsuliyyətli bir tərəfə çevrilir. Qəbul edilən ölkədaxili hüquqi sənədlərdə, eləcə də beynəlxalq sənədlərdə dövlətlər məsuliyyətli tərəflərə, hüquq təmin edici öhdəliyi olan tərəflərə çevrilirlər. **Bu baxımdan Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktda** (Maddə-2) da qeyd olunur

ki, hazırki Paktda iştirak edən hər bir dövlət, onun ərazisi hüdüdlərində və onun yurisdiksiyası altında olan bütün şəxslərin hazırki Paktda qəbul edilən hüquqlarına, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dini, dili, siyasi və digər əqidələri, milli və sosial mənsubiyyəti, əmlak vəziyyəti, doğuşu və digər halları ilə bağlı əlamətlərinə heç bir fərq qoymadan hörmət etməyi, onların bu hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürür.²⁶

Mən, E.N.-bir müəllif kimi burada **hüquq anlayışının** məzmununa intuitiv (hissi) idrakla (daha çox təsəvvür və məntiqi idrakla) yanaşmağa çalışacağam və **tərkib və bütöv halda, təsir halında, hökm** (Qeyd: **hökm**-maddi gerçəklikdəki cisim və hadisələrin hər hansı əlamətini, xassəsini, onların başqa cisimlərlə, hadisələrlə əlaqəsini, meydana gəlməsini və inkişaf qanunauyğunluqlarını təfəkkürümüzdə əks etdirən iqrari, yaxud da inkari fikirdir ki, bu fikir də doğru və ya da yalan ola bilər. İnsanın hər cür fikri hökm formasında ifadə olunur)²⁷ və **həcm** (Qeyd: **elmi-məntiqi izahlara əsasən, hər bir məfhumun da iki tərəfi-məzmunu və həcmi** vardır. Məfhumların məzmunlarının açılmasında **tərifdən istifadə** edilir. Təriflərin köməkliyi ilə məfhumların cins və növünü göstərməklə, onların məzmununu dəqiq müəyyən edirik)²⁸ formasında hüquq məfhumunu bəzi parametrlər baxımından anlatmağa səy göstərəcəyəm. Onu da qəbul edirəm ki, intuitiv dərkətmə əslində real təsəvvürlərdən meydana gəlir, yəni real cisim və hadisələrin baş beyində obrazlı şəkildə əks

²⁶ Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. I Hissə.

Maddə-1. BMT Baş Assambleyasının 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli, 227 nömrəli qərarına əsasən ratifikasiya edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013,səh.16.

²⁷ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 117.

²⁸ Yenə orada. s. 99.

olunmasından üzə çıxır, eləcə də seyrərdən (müşahidələrdən) və qəbul edilənlərin (informasiya kimi) dərk edilməsindən yaranır. Hissi idrak material idrakın təcrübəsindən əmələ gələn idrak kimi də qəbul olunmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, biz insanların yaşadıkları məkan, eləcə də hiss etdikləri və gördükləri aləm kainat adlandırdığımız bu nəhəng sistemin tərkiblərindən biri olan Günəş sistemidir və onun da daxilində olan Yer kürəsidir. Bu tərkib üzərində biz insanlar yaşadığımızdan (insanlar da kainatın tərkibidir) tərkibi görə-görə dərk edirik, siqnalları eşidə-eşidə məlumatlar əldə edirik, iyibilmə və dadbilmə vasitəsi ilə də məzmunu fərqləndirə bilirik. Düşüncələr yolu ilə ələmi dərk edirik. Ətrafdan daxil olan siqnallar düşüncələrimizin əsaslarını yaradır. Düşüncələrimiz həm bizdən asılı olan, həm də bizdən asılı olmayan səbəblərdən formalaşır. İrədi və qeyri-irədi düşüncə formaları meydana gəlir. Düşüncələrimiz bizi idarə edir və bizim fərdi və ümumi qaydada ətraf ələmə olan münasibətlərimizi və əlaqələrimizi şərtləndirir. Duyğu orqanları ilə cisim (*nisbi hərəkətdə və dayanıqlı vəziyyətində*) və hadisələri (*nisbi və mütləq yerdəyişmələrlə xarakterizə olunan hadisələri*) qavraya bilirik, əlamətləri və xassələri müəyyən etmək imkanlarına malik oluruq. Biz insanlar cisim və hadisələri bizə verilən qabiliyyətlər və imkanlar çərçivəsində dəyərləndirə və xassələndirə bilirik. Lakin ola bilər ki, bəlkə də ətrafda baş verən proseslər heç də biz düşündüyümüz kimi deyil. Bizim düşüncələrimiz bizə verilən qabiliyyətlərin xassələrinə uyğun olaraq, yalnız bunu belə dərk etməyə imkan verir.

Yer kürəsində kainatın əlamətləri var və bu əlamətləri görməklə kainat haqqında hipotezalar (fərziyyələr, gümanlar) irəli sürə bilirik və elmi tədqiqatı bu hipotezaların (gümanların, fərziyyələrin) arxasınca (hipotezlar fəlsəfi də ola bilər) apara bilirik. (*Qeyd: hər bir tərkib öz bütöyünə atributivdir. Yəni, onun tərkibi olaraq əlamətini müəyyən edəndir. Yer kürəsi*

tərki bdir, kainat bütövdür, həm də tərki bdir. Kainatı yaradan fövqəlgüvvə Yer kürəsini yaradan güvvədir. Bu baxımdan təxmin etmək olar ki, kainatda Günəş sistemini yaradan güvvənin vahidliyi və eyni əlamətliyi mövcuddur). Bunu deməkdə məqsədim ondan ibarətdir ki, tərki bi görməklə, görünməyən bütöv (az görünən bütöv) haqqında müəyyən fikirləri bildirə bilirik. Məsələn, Yer kürəsi həm tərki bdir, -yəni onda olan elementlərin bəziləri digər materialarda da vardır, -həm də **bölgüdür**. Çünki başqa planetlərdən biridir. Planetlər sisteminin tərki bidir. (*Qeyd: məfhumların bölgüsü dedikdə, onun növ məfhumlara bölünməsi nəzərdə tutulur.*²⁹ *Məfhumun bölgüsünə misal: İstehsal münasibətləri: 1. İbtidai icma. 2. Quldarlıq. 3. Feodal-təhkimçi. 4. Kapitalist. 5. Sosialist istehsal münasibətlərindən ibarətdir.*³⁰ *Bu yeni məfhumların hamısı cins məfhumunu bildirən istehsal münasibətlərinə daxil olan müştərək tabeli məfhumlardır).* Burada artıq məntiqi mühakimələr və fəlsəfi kateqoriylar mühüm rol oynayır. Buradan da **hüquq** məfhumuna keçid alırıq.

Hüquq məfhumu həm **tərki bdir**, həm də **bütövdür**. Məsələn, **Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin** Preambulasında insanların bərabər və ayrılmaz hüquqlarına azadlıq və ədalət kimi məfhumlar aid olunur. Burada ləyaqət hüquqla əlaqəli məfhum kimi götürülür.³¹

Bütün məsələlərdə və qruplaşdırılmalarda (*məsələn, peşayə aid olan hüquqların həmin peşədə çalışanlara bərabər şamil olunması*) bərabərliyin və ədalətin əsasını təşkil edir. Hüquq universal bərabərləşdirici bir məfhumdur və bununla da ədaləti

²⁹ M.M. İsafilev. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 99.

³⁰ Yenə orada. s.100.

³¹ **Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi**. BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A(III) saylı qətnaməsi ilə qəbul və elan edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013; səh. 8.

özündə əks etdirəndir. Belə bir sillogizmdən çıxış etmək olar. Hüquq bərabərlikdir. Bərabərlik ədalətdir. **Deməli, hüquq ədalətdir.** Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin birinci maddəsində də qeyd olunur ki, bütün insanlar ləyaqət və hüquqlarına görə bərabər doğulurlar.³²

Hüquq eyni zamanda bölgüyə xasdır. Onun tərkib olmasından irəli gələrək digər mənəviyyat məfhumlarının da məzmununu açmaq mümkün olur. Həm də hüquq bütöv məfhum olduğundan onda iştirak edən digər məfhumların tərkibi haqqında fikir yürütmək mümkündür. Hüquqa cəmləşdirici məfhum kimi də baxmaq olar. Belə ki, hüquq məfhumu bir mərkəzi məfhum olduqda ona aid olan digər məfhumları da öz tərkibinə qatır. Onu da nəzərə almaq olar ki, istənilən məfhum düşüncələrdə tərifə malik olur. Tərif sayəsində onun məzmunu açılır. Düşüncə sayəsində məfhum (cisim və hadisə) baş beyinin düşünmə və idarəetmə obyektinə çevrilir.

Təbii ki, hüquq məfhumunun məzmununun açılmasında həm də elmi idrakdan, praktiki (*duyulan və bu baxımdan gözlə görünən, əllə toxunulan vasitələrdən əldə olunan məlumatlardan*) biliklərdən, faktlardan da istifadə edəcəyəm. Fəlsəfi (şərti-nisbi və mütləq ümumi) və elmi üsulun (şərti-nisbi və mütləq xüsusi) qismən (kiçik) vəhdətini yaratmağa çalışacağam. İnsan hüquqları bir məfhum kimi tərkib etibarilə həm də bioloji faktorlarla bağlıdır. İnsan hüquqlarının formalaşmasında etika ilə bioloji amillərin vəhdəti mövcud olur.

İnsanların maddi aləmini, onların reallıqda təzahür edən fəaliyyətini motivləşdirən (səbəb verən) təsəvvür məfhumları

³² Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A(III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul və elan edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013; səh. 9.

vardır. Mücərrəd məfhumlar içərisində ehtiyac və tələbatlardan irəli gələn marağ məfhumu hüququn tərkib məfhumlarının formalaşmasında mühüm rola malik olur. İnsanların məqsədyönlü hərəkətləri onların ixtiyarı və iradi, eyni zamanda şüuru və əqli fəaliyyətlərinin əsaslarını təşkil edir. Hüquq sayəsində insan məqsədyönlü hərəkətləri etməyə məcbur olur. Hüquq insanların optimal hərəkətləri üçün stimül yaradır və onu müəyyən istiqamətlərə doğru yönəldir. Hüquq özündə digər məfhumları da əks etdiməklə, həmin məfhumların yaranması zərurətini də ortaya çıxarmış olur. Hüquq, əsasən insanların hərəkətlərini şərtləndirən kompleks kriteriyaların “səlahiyyətli” məzmunlarından ibarətdir.

Belə bir tərif vermək olar ki, hüquq-vəzifə səlahiyyət, ixtiyar, məsuliyyət, öhdəlik kimi kriteriyaları özündə cəmləşdirən və insanların ali məxluqlar kimi mövcudluqlarını şərtləndirən norma olaraq, fəlsəfi, sosial və psixoloji bir hadisədir, gerçəklikdir. Hüquq ona görə psixolojidir ki, insan xarakterinə bağlıdır, onun daxili məzmununun rəsmi olaraq ifadəsidir. Hüquq insan xarakterinin məhsuludur, xarakterin realizasiyası vasitəsidir. Hüquq insan xarakterinin məntiqi realizəsini təmin edən kriteriyadır. Ona görə məzmun açan məfhumdur ki, ehtiyac, tələbat və maraqların ödənilməsinin sistemli əsasları məhz hüququn verdiyi səlahiyyətlər və vəzifələrlə həyata keçirilir. Hüquq özü sistemləşdirici və vəzifə paylayıcı bir qurumdur. İnsan xarakteri onun əməllərində, hərəkətlərində büruzə verir. Belə anlamaq olar ki, hüquq insan xarakterinin onun hərəkətlərində büruzə verməsi səlahiyyətidir və icazə kriteriyasıdır. Hüquq da **universal norma** kimi insanların vahid xarakterlərinin və vahid məzmunlu davranışlarının əsaslarını təşkil edir. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq xarakterdən yaranır (təbii olaraq), büruzə verir, eləcə də xarakterin formalaşmasında iştirak edir. Hüquq eləcə də insan tərbiyəsinin, bu baxımdan onun davranış və əxlaqının

formalaşmasında da iştirak edir. Əxlaq məsələsinin tətbiqində də obyektin hüququ, yəni, insanın hüququ amili mərkəzi obyekt kimi götürülür. Məsələn, uşaqların tərbiyəsi zamanı onların hüquqlarının mövcudluğunun qəbul olunması və dərk olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq ictimai-siyasi məfhum olmaqla bərabər, həm də insanlara ixtiyar və səlahiyyət verən başlıca kriteriyadır. Hüquq insan hərəkətlərini siyasi qurumlarla əlaqələrdə **rəsmiləşdirici** bir kriteriyadır. Hüquq insan hərəkətlərini həm konkret sahələrdə, həm də universal məsələlərdə tənizmə edən əsas kriteriyadır, eləcə də kriteriyaların cəmidir. İnsan hərəkətləri özlərinin hüquqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır və hərəkətlər sayəsində insanın sabit və hərəkətsiz vəziyyətində olan hüquqları tanınır. Hərəkət özü də xarakterin formalaşması üçün avanqard vasitə və vəziyyət rolunu oynayır. Hərəkətlər və fəaliyyət insanların hüquqlarının inkişaflarının əsaslarını təşkil edir. Hərəkət insanlara xas olan hüquqların gerçəkliklərdə təzahür olunmalarının sübut edilməsi və təsbiti, eləcə də təsdiqi üçün əsasdır. Hüquq, ümumiyyətlə, pozitivdir və müsbət kriteriyalar cəmindən ibarətdir. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin üçüncü maddəsində qeyd olunur ki, hər bir şəxsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Dördüncü maddəyə görə isə, heç kim kölə və ya asılı vəziyyətdə saxlanıla bilməz; quldarlıq və qul ticarəti bütün formalarda qadağan edilir.³³ Hüquq nisbi bərabərliyi yaradan və bərabərlik ideologiyası yolu ilə münasibətləri tənzim edən kriteriyadır. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin yeddinci maddəsində yazılır ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və qanun

³³ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A(III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul və elan edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013, səh. 9.

tərəfindən bərabər müdafiə hüququna malikdirlər. Bütün insanlar bu Bəyannaməni pozan hər hansı ayrı-seçkilikdən və belə ayır-seçkiliyə hər hansı cəhddən bərabər müdafiə olunma hüququna malikdirlər.³⁴ Hüquq ümumiyyətlə, material vasitələrdən istifadə haqqıdır. Eyni zamanda münasibət və əlaqələrdə istifadə olunan başlıca kriteriyadır. Bununla yanaşı, hüquqda nə varsa, hamısı müsbət olmalıdır, çünki hüquq insanlara aiddir, onlara xidmət edən mənəvi kriteriyalar məcmuəsidir. Hüquq paylayıcıdır və mövcud resursların iştirakçılar və aiddiyyəti şəxslər arasında paylanması üçün əsas etalon və kriteriya kimi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq münasibətlərin tarazlı qaydada formalaşmasını təmin edən əsas mərkəzi kriteriyadır. Hüquq bütün şəxsləri əhatə edən ümumiləşdirici və bu baxımdan da xüsusişdirici bir məfhumdur. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsində yazılır ki, *hər bir şəxsin təhsil hüququ var. Ən azı ibtidai və ümumi təhsil pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Hər kəs texniki və peşə təhsili almaq almaq imkanına malik olmalıdır, ali təhsil də hər kəsin qabiliyyəti əsasında hamıya eyni dərəcədə müyəssər olmalıdır.*³⁵ Buradan da görünür ki, hüquq universal qaydada bərabərləşdirici bir kriteriyadır, lakin xüsusiliyi də vardır ki, bu xüsusilik də insan qabiliyyətlərindən ortaya çıxır. Yəni hüquq universal əsaslarla nisbi-mütləq **bərabərləşdirici** (məsələn, *Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın yeddinci maddəsində yazılır ki, heç kim işgəncələrə və ya ağır, qeyri-insani və ya onun ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır. Əsasən də, heç bir şəxs özünün*

³⁴ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A(III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul və elan edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013; səh. 10.

³⁵ Yenə orada. səh. 13.

sərbəst razılığı olmadan tibbi və ya elmi təcrübələrə məruz qalmamalıdır)³⁶ və qabiliyyətlərə görə isə mütləq-nisbi bərabərləşdirici bir kriteriyadır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 26-cı maddəsinin 3-cü bəndində yazılır ki, *valideynlər öz az yaşlı uşaqlarının təhsil növünü seçməkdə üstünlüyə malikdirlər*. Buradan da görünür ki, uşaqların qabiliyyəti hələ onların təhsil seçimi üçün əsas vermir, tələbləri ödəmir. Bu halda valideynlərin seçim hüquq meydana gəlmiş olur. Deməli, hüquq müəyyən subyekt və obyekt üzərində qabiliyyəti əsas götürməklə tənzim edən bir kriteriya kimi əhəmiyyət kəsb edən bir məfhum rolunu oynayır. Bərabərləşdiricilikdə həm də universallaşdırma da vardır. Bütün aidiyyəti şəxslər universal qaydalara tabe olur. Buradan da görünür ki, hüquq universallaşdırıcı və konstitusion bir məfhumdur. Hüquq vasitəsilə, bu məfhum üzərində ayrı-ayrı sahələrin əlaqələri və birləşmələri meydana gəlir. Hüquq burada vəhdətlik təşkil edən məfhuma çevrilir. Hüquq sanki, aidiyyəti sahələrdə münasibətlər və əlaqələr üçün bir konstruksiya rolunu oynayır.

Hüquq-qeyri-rəsmi və rəsmi qaydada münasibət vasitəsidir. Hüquq münasibət tərəflərinə ixtiyarlar və səlahiyyətlər verir. Bundan da məsuliyyətlər meydana gəlir. Məsələn, **Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında Konvensiyaya** (maddə-16) əsasən, iştirakçı dövlətlər nikah və ailə münasibətlərinə dair bütün məsələlərlə qadınlar barəsində ayrı-

³⁶ **Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. BMT Baş Assambleyasının 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli, 227 nömrəli qərarına əsasən ratifikasiya edilmişdir. I Hissə. Maddə-1. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013,səh.19.**

seçkilinin ləğv edilməsi üçün bütün müvafiq tədbirləri görür, o cümlədən kişilərlə qadınların bərabərliyi əsasında bunları təmin edirlər: a) nikaha daxil olmaqda eyni hüquqlar; b) azad surətdə ər seçməkdə və nikaha yalnız özünün azad və tam razılığı ilə daxil olmaqda eyni hüquqlar və s.³⁷

Hüquq münasibət və əlaqələrin insan qabiliyyəti (əvvəlcə qeyd olunduğu kimi) ilə vəhdətini yaradan bir vasitədir. *(Qeyd: qabiliyyətlər insanın elə psixoloji xüsusiyyətləridir ki, onlardan asılı olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək işində müvəffəqiyyət əldə olunur. Ancaq qabiliyyətin özü bilik, bacarıq və vərdislərin mövcudluğundan ibarət deyildir).*³⁸ Bu baxımdan da uşaqların ayrıca hüquqları meydana gəlir və valideynlərin uşaqlarına baxmaq üçün öhdəlikləri yaranır. Zəif tərəflərin hüquqlarını təmin etmək üçün himayəçilər müəyyən olunur. Məsələn, Qadınlar barəsində ayrı-seçkilinin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında Konvensiyaya əsasən (maddə-16, bənd 2), uşaqların nişanlanması və nikahı qəbul edilmir və tanınmır, heç bir hüquqi qüvvəsini almır.³⁹ Hüquq tərkib baxımından eynidir, yəni, hüququn bütün hallarda və təsiredici məsələdə tərkibi olduğu kimi qalır. Məsələn, hüquq insanların bütün yaş dövrlərində onların qabiliyyətlərinə bağlıdır və

³⁷ Qadınlar barəsində ayrı-seçkilinin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında Konvensiya. BMT Baş Assambleyasının 34/180 sayılı 18 dekabr, 1979-cu il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 3 sentyabr 1981-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 30 iyun tarixli, 1074 nömrəli qərarı ilə ratifikasiya edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013, səh.66.

³⁸ Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. "Maarif" nəşriyyatı, 1982. səh. 459.

³⁹ . Yenə orada. səh.67.

qabiliyyətlərinin artması ilə hüquq da genişlənir. Lakin bölgü etibarilə müxtəlifdir. Bölgüdə hüquq sahələri çoxala bilər. Məsələn, ali təhsilli şəxsin fəaliyyət dairəsi daha genişdir və bu, əlavə hüquqları ali təhsilli insanlara qazandırır.

Hüquq tənzedicidir, hərəkətlərin əsaslarını və istiqamətlərini formalaşdırıcı ünsürdür. Belə ki, hər bir şəxs və yaxud da digər tərəf öz hüquqlarına görə hərəkət edir. Hüquq hər hansı bir məsələdə maraq nümayiş etdirən tərəflərin vahid hərəkətlərinin universal qaydalarını müəyyən edir. Məsələn, Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı qeyd olunur ki, *(maddə-1) bütünlükdə xalqlar öz müqəddəratını təyinetmə hüququna malikdirlər. Bu hüquq sayəsində onlar öz siyasi statuslarını sərbəst müəyyən edir və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafalarını sərbəst təmin edirlər.*⁴⁰

Hüquq insanların cəmiyyətdə olan statuslarını müəyyən edir. İnsanlar arasında əqli və fiziki fərqlər onların hüquq fərqlərini də ortaya çıxarır. İnsan yaşa dolduqca və müəyyən peşə və sənətlərə yiyələndikcə, əlavə hüquqlara da yiyələnir. Buradan da hüququn yaş və qabiliyyətlər üzrə, eləcə də fəaliyyət sahələrinə aid təsnifatı meydana gəmiş olur. Bununla bərabər, hüquq fəaliyyət sərhədlərini müəyyənləşdirir. Məsələn, cəmiyyətdə məişət münasibətlərində və iş yerlərindəki münasibət və əlaqələrdə hüquq sərhədlər müəyyənədi (hər kəsin öz səlahiyyət məkanı, səlahiyyət dairəsi) kriteriyalar kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq

⁴⁰ Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. BMT Baş Assambleyasının 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli, 227 nömrəli qərarına əsasən ratifikasiya edilmişdir. I Hissə. Maddə-1. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013,səh.16.

məxsusluq prinsipini də yaradır. Hüquq obyektlərə münasibətdə və əlaqədə məxsusluq prinsipini meydana gətirmiş olur. Hüquq, bu baxımdan, insanlar arasındakı münasibətlərdə onları qoruyan və onların münasibət və əlaqələrini tənzim edən əsas vasitədir. Hüquq mücərrəd bir nemətdir və hüququn mücərrədliyindən onun **ali dəyrliliyi** üzə çıxır. Hüquq həm də insanların inkişafını və onların müxtəlif sahələrdə fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir və insanlara müəyyən hüquqlar və səlahiyyət vermiş olur. İnsanların fəaliyyət kəmiyyətləri və fəaliyyət dərəcələri də onların hüquqları ilə müəyyən olunur.

Hüquq rəsmi münasibət vasitəsi kimi əhəmiyyət kəsb edərək və rəsmi münasibət ideologiyası olaraq, siyasi qurumla (burada dövləti nəzərdə tutmaq olar) vətəndaş arasında əlaqələrin əsaslarını təşkil edən bir məzmunudur və formadır. Hüquq münasibətlərin mahiyyətini və məzmununu, eləcə də təmsil olunmaq məsələsində yuxarı və aşağı mərhələsini müəyyən edən bir **kriteriyadır**.

Hüquq-insanların sosial-siyasi tərəf kimi mövcudluqlarını əks etdirən bir kriteriyadır. İnsanların sosial-iqtisadi tələbatları onların hüquqları ilə təmin olunur. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, hüquq zərurət vasitəsidir. Hüquq resursları insanlara doğru sürükləyən əsas vasitədir. İnsan hüquqları insanların əməyi sayəsində əldə olunan vəsaitlərin mənimsənilməsinin əsaslarını təşkil edir və insanlara müəyyən haqları verir. Bu mənada hüquq müsbət, faydalı və səmərəlidir. Hüquq dövlət hakimiyyəti-vətəndaş münasibətlərində hər iki tərəfin vəzifə, öhdəlik, məsuliyyətdən irəli gələn funksiyalarını müəyyən edən kriteriyadır. Hüquq normalar çərçivəsində siyasəti müəyyən edəndir və siyasətin əsas qaydalarını təşkil edən nəzəri istiqamətdir. Hüquq normativ və imperativ *(burada səlahiyyətin mücərrəd tərəf kimi hüquqda olması nəzərdə tutulur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bütün münasibətlərdə və hallarda ədalət əsas prinsip kimi götürülür. Ədalət*

müəyyənlilikdir. Müəyyənlilik isə fəlsəfədir. Deməli, əsas məzmun, yəni fəlsəfə imperativdir) bir məfhumdur. Hüquq tənzedimedi, təminedi-mərkəzi bir məfhumdur.

Hüquq insanların maddi-material ələmə olan təsirlərinin dərəcələrini, ələmətlərini, hədlərini və ölçülərini müəyyən edən əsas normadır.

Hüquq həm də **sosial vasitədir**. Belə ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri ayrı-ayrılıqda sosial hüquqlara malikdirlər. Sosial münasibətlərdə hüquq həm universaldır, həm də fərdidir. Məsələn, **insanların sosial hüququ ümumi anlayışdır. Şəxsin (fərdin) sosial hüquq isə fərdi və məxsusi anlayışdır**. Hüquq bütün sahələrdə insanların statuslarını müəyyən edən və təbiiq edilən məfhumdur. Bu baxımda da insanların bütün sahələr üzrə səlahiyyətləri hüquqla müəyyən olunur. Hüquq insanların imkanlardan istifadə məsələsini ortaya çıxarır və insanlar üçün imkanlarda istifadənin zaman əmilini zəruri edir.

İnsan hüquqları məfhumu bölünən məfhumdur. Belə ki, bunun tərkibində iqtisadi hüquqlar, siyasi hüquqlar, əsas hüquq və əzadlıqlar, mülki hüquqlar və s. kimi bölgülər vardır. Hüquq özü isə bir məfhum kimi tərkib hissələrə ayrılır. Məsələn, hüququn formalaşmasını və məzmun kimi ortaya çıxmasını şərtləndirən tərkib ünsürlər vardır ki, ələ hüquq məfhumu həmin tərkib ünsürlərdən formalaşmışdır. Burada insanlara xas olan təbii maraq, hərəkət səlahiyyəti, ixtiyarı, insanların vəzifələri, insanların məsuliyyət və əhdəlikləri, əxlaq və mənəvi ələm bütövlükdə hüququ yaradan ünsürlərdir, hüququn tərkibidirlər. Hüququ bölünməsi onu daşıyan şəxslərin fəaliyyətləri və təbii varlıqları ilə əlaqəlidir. Belə ki, insanların fəaliyyəti hərtərəflidir və insanların təbiətinə xas olaraq genişdir. Bu baxımdan da hüquqların böğüsü əmili təbii olaraq meydana gəlir. İnsanlar arasında cins və yaş fərqləri də hüququn böğüsünü ortaya çıxarır. Qadın və kişi hüquqları, uşaqların və böyüklərin hüquqları və s. kimi böğü anlayışı meydana gəlmiş olur. Eyni zamanda böğü sayəsində hüququ

səlahiyyətli tərəflər meydana gəlmiş olur. Məsələn, ailə başçılarının tərəf kimi ailədə olan hüquq və səlahiyyətləri, alimlərin cəmiyyətdə olan səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri, anaların hüquq və vəzifələri kimi bölgülər məsələsi ortaya çıxır. Hüquq bütün münasibətlərdə və əlaqələrdə tərzə birləşmiş olur və həmin hərəkət tərzinə haqq qazandırır. Hüquq həm də iradənin qəbul olunması və tanınmasıdır, iradənin ifadəsidir. İnsanların iradəsinə uyğun olaraq həyata keçirilən hərəkətlərin rəsmi olaraq tanınmasıdır.

Hüquq bir məfhum kimi daha çox öz tərkibində vəzifəni (*məsələn, bir insan kimi varlığın vəzifəsinin nədən ibarət olması*), səlahiyyəti (*vəzifədən irəli gələrək əldə olunmuş hüquqlar*), ixtiyarı (*burada həm də icazə*) daşıyır. Səlahiyyət isə həm bioloji amillərlə, həm də mənəvi amillərlə bağlı olur və daxildən gəlir. Səlahiyyət birbaşa vəzifə ilə əlaqəlidir. Hüquq səlahiyyətləri (hüquqi səlahiyyətlər) **daimi** və **müvəqqəti** əsaslara malik olur. Belə ki, insanların təbii hüquqları onların fəaliyyətlərinin hər yerindədir. Lakin elə hüquqlar vardır ki, onlar insanlara yalnız müəyyən əmək və peşə fəaliyyəti zamanı verilir. Məsələn, əsgər kimi, kişilərin (hərbi xidmətdə olanlar) səlahiyyətinin öz müddəti vardır. Müddət bitdikdən sonra hüquq da bitir. Dövlət rəhbərinin fəaliyyəti baxımından müəyyən müddət üçün hüquq və səlahiyyətləri vardır. Müddət bitdikdə səlahiyyət də bitir. Hesab etmək olar ki, hüquq subyektə münasibətdə zamana, imkan və gerçəkliklərə bağlıdır. Hüququ subyekt (*burada subyekt fərd və şəxs-fiziki və hüquqi şəxs*) öz mövcudluğu və fəaliyyəti ilə təsdiq etdirmiş olur.

Qəbul etmək lazımdır ki, hüquq hərəkətləri istiqamətləndirən ixtiyar, səlahiyyət mənasında dövlətdən qabaq meydana gəlmiş bir məfhumdur. İnsanlar dövlətlərini ona görə yaradıblar və inkişaf etdiriblər ki, onların hüquqlarını tanısunlar, inkişaf etdisrinslər və qorusunlar. Belə bir fikir var ki, dövlətlərin mövcud olmalarından qabaq (dövlətsizlik zamanında) hamının hamıya qarşı müharibəsi (**lat.-Bellum**

omnium contra omnes-hamının hamıya qarşı müharibəsi) baş veribdir. Hobbsa görə, hamının hamıya qarşı müharibəsi bəşər cəmiyyətinin dövlət yaranmasına qədərki təbii vəziyyəti olubdur.⁴¹ Qədim Roma şairi Plavta məxsus olan kəlam -lat. **Homo homini lupus est** insan insanın qənimidir sözü- Hobbsa görə, dövlətin yaranmasına qədər insanlar arasında hökm sürən münasibətlərin mahiyyətini, məğzini ifadə edir.⁴² Dövlətlərdən də qabaq insanların hüquqları (*burada insan kimi varlıqların hərəkətlərini şərtləndirən məfhumların məcmuəsi*) təbii olaraq mövcud olubdur. İnsan hüquqları özündə insanların vəzifələrini və səlahiyyətlərini birləşdirən və insanların daxili aləmlərindən gələrək (*təbii olaraq meydana gələn və insanların fizioloji aləminə aid olaraq*) onların hərəkətlərini istiqamətləndirən bir amildir. Dövlətlərin yaranmasından sonra isə insanların hüquqları onların yaratdıqları dövlətlər tərəfindən tanınmağa başladı. Hüquq tənzimedicisi amil və kriteriya olaraq, ilk növbədə dövlət hakimiyyəti tərəfinin səlahiyyəti kimi tanındı. Hüquqdan hakim tərəf öz səlahiyyətini əks tərəf üzərində reallaşdırmaq üçün istifadə etməyə başladı. Sonra isə hüquqlar genişləndi və universal təbii predmetinə çevrildi.

Belə qəbul etmək lazımdır ki, hüquq insanın bütün hərəkətlərini şərtləndirən (təbii olaraq şərtləndirən) bir kriteriyadır, məfhumdur, müəyyənədicidir. Eləcə də məfhumlar cəmidir. Burada məfhumlar cəmi varsa, deməli, hüquq ümumiləşdirici məfhumdur, ondan tərkib komponentlər və bölgülər ayrılı bilər. Hüququn davranışla əlaqəsi insanın əxalqının məzmununu yaradır. Əxlaq tərbiyədir. Hüquq, psixoloji dillə ifadə etsək, bir qədər konformluğa bağlıdır. (Konformluq-lat., *conformis*-uyğun, münasib-insanın öz

⁴¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

“Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 514.

⁴² Yenə orada. səh. 516.

davranışını başqalarının təsiri ilə dəyişməsinə deyilir. Bu dəyişmə elə olmalıdır ki, insanın davranışı (*davranış – canlı varlıqların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Bu əlaqə orqanizmin daxili (psixi) və xarici (hərəkət fəallığı vasitəsilə ifadə olunur)*)⁴³ ətrafdakıların tələblərinə və fikirlərinə uyğun olsun.⁴⁴ Hüququn özü konformluqla yanaşı, rəsmiliyi və qətilyi də müəyyən edən kriteriyadır.

Hüquq məfhumuna elmdə belə bir tərif verilir: **-Hüquq-** dövlət tərəfindən rəsmi qaydada müəyyən edilən və qorunan, dövlətin iradəsini ifadə edən davranış qaydaları sistemidir. Hüquq ictimai münasibətlərin normativ tənzimləyicisidir. Dövlət hüququn vasitəsilə insanların mümkün və zəruri olan davranışlarının eyni ölçüsünü müəyyən edir. Dövlət xalqın iradəsini qanunda ifadə etməklə ona bütün cəmiyyət üçün məcburi ifadə verir.⁴⁵

Digər bir mənbədə isə **insan hüquqları** anlayışına belə yanaşma edilir: -İnsan hüquqları -insanların dövlətə olan münasibətlərdə hüquqi statuslarını müəyyən edən və onun imkanlarını və iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sferada iddialarını xarakterizə edən anlayışdır. İnsan hüquqları anlayışı burjua inqilabı dövründə meydana gəlmişdir. İnsan hüquqlarının azad və səmərəli qaydada həyata keçirilməsi hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin əlamətlərindən biridir. İnsan hüquqları təbii və ayrılmaz xarakterə malikdir. İnsan hüquqları mütləq və nisbi tərkiblərə ayrılır.⁴⁶ Burada onu qəbul etmək olar ki, əsas insan hüquq və azadlıqları mütləq,

⁴³ M52. Məmmədov İ. İzahlı psixologiya lüğəti. Bakı, “Təhsil”, 2002, 76 səh., s. 17.

⁴⁴ Yenə orada. s. 44.

⁴⁵ Aqşin İsabala oğlu Quliyev. Hüquq ensiklopediyası. Bakı-Qanun-2007. 1108 səh., səh. 467.

⁴⁶ Б79. Большой юридический словарь/Под.ред. А.Я. Сухарева, В.Д.Зорькина, В.Е. Крутских.-М.:ИНФРА-М, 1999.-VI, 790с.- (Библиотека словарей «ИНФРА-М», səh. 514.

digərləri isə müəyyən qədər məhdudlaşdırılmaqla, nisbi ola bilər. Hüququn məhdudlaşdırılması digər şəxslərin hüquqlarını qorumaq zərurətindən irəli gəlir. Hüququn məhdudlaşdırılması baza etibarilə əlaqələr və münasibətlər sistemində tarazlı formanın və məzmunun qorunması ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Bu, həm də cəmiyyətdə və məişət münasibətlərində olan sabitliyin meydana gəlməsi üçün şərt rolunu oynayır.

Əsas insan hüquqlarının təmin olunması üçün dövlətlər əlavə pozitiv hüquqları normalar şəklində təsbit edirlər. Pozitiv hüquqlar da tədricən təbii hüquqların tərkib hissəsinə çevrilir. Buradan belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır. İnsan təbiidir, hüquq ona məxsusdur, **deməli, hüquq təbiidir.** “Pozitiv hüquqlar” anlayışının bu aspektdən qəbul edilməsi şübhə doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində bütün hüquqlar təbiidir və mütləqdir. Yalnız o halda nisbiləşə bilər ki, insanlar başqlarının hüquqlarını məhdudlaşdıracaq fəaliyyət həyata keçirsinlər. Hər bir insan sərbəstdir, azaddır. Hüquq insana aiddir, **deməli, hüquq azaddır.**

İnsan nizamlı məxluqdur. Hüquq insana aiddir. **Deməli, hüquq məzmun etibarilə nizamdır.** İnsanların vəzifə və səlahiyyətləri normalarla qorunur. Hüquq normadır. **Deməli, hüquq vəzifə və səlahiyyətləri qoruyandır.** İnsan təbiidir. Fəaliyyət insana məxsusdur. **Deməli, fəaliyyət təbiidir.** Fəaliyyəti norma tənzim edir. Norma hüquqdur. **Deməli, hüquq təbiidir.**

İnsan varlığının əks olunması onun iştirakının mövcud olduğu bütün mümkün sahələrdə mövcuddur. Hüquq insana bağlıdır. Deməli, hüquq hər yanda (insanların olduqları məkanlarda) mövcuddur. İnsan hüquqları insanlar üçün atributivdir, yəni onların əlamətlərini (burada hərəkətlərinin əlamətləri) müəyyən edəndir. İnsan hüquqları insanların yaşadıkları və fəaliyyət göstərdikləri bütün sahələrdə mövcuddur. İnsanlar öz hüquqlarının daşıyıcılarına çevrilirlər

və öz hüquqlarını bütün yerlərdə əks etdirirlər. İnsanların münasibət və əlaqələrində hüquq digər mənəvi amilləri özündə cəmləşdirən ümumiləşdirici mənəvi kriteriya olaraq **məxsusluğu, aidiyatlığı** yaradandır. Hüququn genişlənməsi bacarıq və istedadla, eləcə də imkanlarla bağlıdır. Bu baxımdan hüquq inkişaf müəyyən edən kriteriyadır, inkişafı şərtləndirəndir.

İnsan hüquqları onların azad və sərbəst fəaliyyətlərinin, təbii azadlıqlarının əsaslarını təşkil edir, bu kimi əsasları müəyyən edən əlamət məfhumuna çevrilir. İnsanların fəaliyyət göstərdikləri sahələr müxtəlifdir və bu sahələr insanların ehtiyacları üzərində formalaşan maraqların sahələrinə bağlıdır. Maraqların müxtəlifliyi də sahələr arasında şəbəkələri meydana gətirir.

Dövlət hüququ insan hüquqlarını təmin və müdafiə etmək üçündür. *(Qeyd: hüquq subyektə-fiziki və hüquqi, məxsusdur. Dövlət subyektdir. Deməli, dövlətin hüququ var. Dövlətin hüququndan onun vəzifə və səlahiyyətləri formalaşmış olur. Onu da qeyd etmək olar ki, vəzifələrin özü də hüququ yaratmış olur).* İnsan hüququ (xəyali iyerarxiyada yuxarıda **olduğu və dərin məzmununa malik olduğu üçün**) fəlsəfinin obyektidir. Dövlət hüququ da ümumi mənada fəlsəfinin obyektidir. Lakin hər ikisi xüsusi olduqlarından və tərkiblərə parçalandıqlarından, həm də elmin obyektləridir. Fəlsəfə və elm həm tərkibdə, həm də bütövdə əlaqəlidirlər, vəhdətdədirlər. Məlumdur ki, dövlət özü də insan hüquqlarının təmin olunması və qorunması məqsədilə yaradılır. Buradan belə bir məntiqi hökmlər və nəticələr ortaya çıxır ki, hüquq insanlara aiddir. İnsanlar dövlətlərin tərkib üsürləridir. **Deməli, hüquq dövlətə aiddir.** İnsanlar öz hüquqlarını yaratdıqları tərəf kimi dövlətlərə vermiş olurlar. Dövlət insanların hüquqlarının müxtəlif sahələrdə tanınması və təsbit olunması üçün əhəmiyyət kəsb edən (təminedicisi) bir quruma çevrilir. *(Qeyd: dövlət strukturlardan ibarətdir. Strukturlar ayrı-ayrı sahələr*

üzrə fəaliyyət mexanizmləridir. Fəaliyyət mexanizmləri subyektləri hüquq tərəfləridir. **Deməli, dövlət sadə (hissə) hüquq tərəflərinin məcmuəsindən ibarət olan mürəkkəb (burada bütöv) hüquqa malikdir.** Hüquq dövlətə məxsusdur. İnsan dövlət ünsürüdür. **Deməli, hüquq insana məxsusdur.** Dövlət insan hüquqlarını təmin edən tərəfdir. Dövlət icra strukturlarından təşkil olunur. **Deməli, insan hüquqlarının təmin edilməsini strukturlar həyata keçirir).** Dövlət insanların ayır-ayrı sahələrdə və müxtəlif yaş dövrlərində təbii olaraq meydana gələn hüquqlarını qəbul edir və bu hüquqların möhkəmlənməsi və yerinə yetirilməsi üçün müvafiq siyasəti həyata keçirir. Dövlət hüququnun obyektlər üzrə universallığı da buradan meydana gəlir. Dövlətin həyata keçirdiyi siyasət öz forma və məzmununa görə müxtəlif hissələrdən təşkil olunur. Dövlətin həyata keçirdiyi siyasət həm sahələr baxımından bölgü xüsusiyyətlərinə malikdir, həm də tərkib etibarilə müəyyən olunandır. Dövlət siyasətinin **tərkibi** onun **məzmununu**, sahələr üzrə **bölgüsü** isə **formasını** yaradır. Hər bir forma məfhumu da məzmunu malikdir. Buradan da belə bir nəticə hökmünü bildirmək olur ki, **dövlət siyasətinin mahiyyəti formalarda cəmləşmiş məzmunlardan ibarətdir.** Forma məzmunu əldə etmək üçün yaradılır. Məzmun da formaların yaranmasını şərtləndirir. Tərkib hissələrin cəmləşməsi və həmin hissələrin vahid mərkəzdə hərəkətləri təbii olaraq formanı əks etdirir. Bununla yanaşı, məzmun da öz-özünə yaranır. İnsan hüquqlarının təmin olunmasının əsasları dövlət siyasətinin məzmununda öz əksini tapır. Hüquq baza etibarilə məzmun olduğundan dövlət də onu təmin etmək üçün öz fəaliyyətinin məzmununu elə məhz hüququn məzmununa bağlayır. Buradan da belə nəticələrə gəlmək olar ki, siyasətin məzmunu elə əslində hüququn məzmunundan doğandır, ona xidmət edəndir. Buradan qəti nəticə hökmünə gəlmək olar ki, **dövlət insanların hüquqlarını təmin edən əsas qurumdur.**

Hüquq struktura (sahələr və tərkib etibarilə) malikdir. Hüququn strukturundan irəli gələrək dövlətin struktur mexanizmləri formalaşdırılır. Əgər mexanizm insan maraqlarına və insan hüquqlarına xidmət edəndirsə, onda, belə qəbul etmək lazımdır ki, mexanizm strukturları elə insan hüquqlarının strukturlarını (sahələrdə olan tərkib nəzərdə tutulur) təmin etmək üçündür.

İnsan hüquqları alidir. İnsan dövlətin tərkibindədir. **Deməli, dövlət ali bir qurumdur.** İnsan nizama tabedir. Nizamı qaydalar və onlara ardıcıl və sistemli əsaslarla əməl etməni yaradır. Nizamlı əməl həm əməlin kəmiyyət və keyfiyyətində, həm də əməl etmənin ardıcıl olaraq eyni ölçülərlə (təqribi ölçülər) yerinə yetirilməsində öz xassəsini alır. Sadə qaydada ifadə etsək, belə qərara gələ bilərik ki, əməlin sistemliliyi zamanın sistemliliyini (*burada hərəkətlərin sistemliliyi təfəkkürdə elə zaman sistemliliyini meydana gətirir*) üzərə çıxarır. Hərəkətin ardıcılığı elə zaman ardıcılığından ortaya çıxır. Belə hökmlərdən (başlangıç və nəticə hökmləri) çıxış etmək olar. Strukturlar nizamı yaradandır. Dövlət strukturlardan təşkil olunur. **Deməli, dövlət nizamı yaradan qurumdur.**

İnsanlar öz hüquqlarını tanımaq, qarşılıqlı münasibətlərdə əlaqələrdə təsbit etmək üçün hüquqlarından istifadə edirlər. İnsan hüquqları münasibətlərin və əlaqələrin tərzini və mahiyyətini əks etdirir. İnsan hüquqları özündə müsbət amilləri və meyarları daşıyan bir amilə çevrilir. İnsanların ixtiyarları, səlahiyyətləri, vəzifələri, məsuliyyət və öhdəlikləri bir müsbət məzmunudur. Hüquq ixtiyar, vəzifə və səlahiyyətlərin, öhdəlik və məsuliyyətlərin birləşməsindən yaranan vahid tərkibdir. **Deməli, hüquq müsbətdir, faydalıdır.**

Hüquq həm də bioloji və fizioloji (fiziki və əqli qabiliyyət) amillərlə əlaqəlidir. Bütün yaş dövrlərində insanlar eyni hüquqlara malik ola bilməzlər. Hüquq insanların yaşlarının artmasına (burada böyüməsinə) və əqli və fiziki

qabiliyyətlərinin artmasına müvafiq olaraq genişlənmə əsaslarına malik olur. Hüquq anlayışı və məfhumu fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Hüququ dərk etmədən yaşamaq, mənalı ömür sürmək, yaradıcı və qurucu olmaq mümkün deyil. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, hüquq əqli və şüuru qabiliyyətin məhsuludur. İnsanları digər canlılardan fərqləndirən əsas kriteriyadır. Bu kriteriyanı da elə insanların özləri-özləri üçün təbiətin onlara bəxş etdiyi vergidən müəyyən edirlər. Yəni, insan öz daxilindən gələn müsbət dəyərlərdən, onu istiqamətləndirən amillərdən çıxış edərək, öz-özünə ixtiyar və səlahiyyət verir ki, *(insan yaratdığı dövlət qurumu vasitəsilə belə səlahiyyət əldə edir)* bunu da hüquq adlandırır. Bu fikirdən o məntiqi nəticə ortaya gəlir ki, insana verilən təbii hüquq təsbit edən, tanıyan əsas tərəf elə dövlətin özü olur. Buradan da yemə belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət insan hüquqlarını tanımaq üçün ali bir qurumdur.

Cəmiyyətdə keyfiyyətli məxluq kimi rol oynamaq hüquqları dərk etməkdən çox asılıdır. Hüquq müdafiəyə ehtiyacdır. Bu, həm də insanların özlərinin müdafiəsi deməkdir. Hüquq geniş fəlsəfi düşüncənin obyektidir və bu baxımdan insanların bütün hərəkətləri (məzmunlu, bu baxımdan rəngarəng və mürəkkəb) ilə əlaqəlidir. Müdafiə olmadan məqsədyönlü hərəkət də ola bilməz, münasibətlər və əlaqələr xaosa sürüklənər.

Sosial tələbat və maddi ehtiyacların ödənilməsinin əqli və şüuru əsasları da hüquqa fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaqdan asılıdır. Yəni, hüquqları geniş şəkildə dərk edərək, cəmiyyətin fəaliyyətinin təmin olunmasında **sosiumun** əhəmiyyətini anlamaq olar. **Hüquq** insanları məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirən mənəvi nemətdir, həmçinin mənəvi norma və şərtləndirici əsasdır.

Hüquq özü bir **genişləndirici** məfhumdur və qavranılmaq *(müərrəd bir məfhum kimi ümumi və tərkib etibarilə-xüsusi hallarda beyində əlamətlər toplusunda obrazın yaradılması)*

və dərk olunmaq və anlamaq, mahiyyətini başa düşmək (obrazın beyində tam mahiyyəti ilə qəbul olunaraq, dərk olunması), tətbiq və icra olunmaq, əməl edilmək baxımından, həm də obyekt –burada öyrənmək, təriflər verməklə məzmununu açmaq baxımından, **məntiq və fəlsəfənin obyektidir. (Bax, qrafik-1).** Həm də predmetidir. **Hüquq** məfhumu çox genişdir, şaxələnə və ümumiləşə bilir. *(Qeyd: ümumiləşdirmə (generalisatio-fikrin təkcədən ümumiyyə keçməsi) -elə fikir əməliyyatıdır ki, müəyyən cisimlər sinifinə aid olan ümumi fərqləndirici xassələrin, əlamətlərin fikrən ayrılmasıdır və formalaşdırdığımız nəticənin bu sinfə daxil olan hər bir ayrıca sinfə daxil olmasıdır.⁴⁷ Ümumiləşdirmə zamanı müqayisə olunan obyektlərin ümumi cəhətlərin (tərkib və təhlil nəticəsində) ayırd edilir)⁴⁸.*

Belə demək mümkünsə, **hüquq** həm də riyaziyyatı öz daxilində əks etdirən qəti bir məfhumdur. Bununla yanaşı, mürəkkəbliyə (mürəkkəb olduğu üçün dəyişkənliyə) də malikdir. Hüquq formal məntiqin obyektidir, çünki burada insanların yaşayışının dəqiq və sadə əsasları öz əksini tapır. Formal məntiq yolu ilə insanlar öz hüquqlarını daha dərindən dərk edirlər.

Hüquq **dialektik** (qarşılıqlı olaraq danışmaq, ardıcıl şəkildə fikirləri bildirmək və s.) **məntiqin** də obyektidir. *(Qeyd: dialektik məntiq-dialektik materializmin məntiqi təlimi, obyektiv aləmin inkişafının təfəkkürdə əks olunması qanunları və formaları, həqiqətin dərk edilməsinin qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Formal məntiqdən*

⁴⁷ M.M. İsrəfilov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 115.

⁴⁸ Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. “Maarif” nəşriyyatı, 1982. səh. 341.

sonra inkişafa məruz qalmışdır).⁴⁹ Belə ki, insanların hərəkətlərinə, cəmiyyətin inkişafına və insanların münasibət və əlaqələrinə bağlı olaraq daima genişlənəndir və tərkibini artırandır. Hüquq genişlənərk tərkibini zənginləşdirdikcə, daha da dərin məna kəsb etməyə başlayır və əhatə məkanı və obyekt üzrə böyüyür. Daxili zənginləşmə obyektin özünün də hüququnu böyüdür. Məsələn, dövlətin zənginləşməsi onun hüququnu da böyüdür. Hüquq hər zaman təbiidir və genetik (mənşə) baxımından insanların mənəvi aləminə bağlıdır. Hüquq insanların mənəvi aləmini onların maddi aləmlə olan münasibətlərində və əlaqələrində, təsirlərində əks etdirir. Bu baxımdan bağlayıcı və əlaqələndirici kriteriyadır. Hüquq insanlar arasındakı əlaqələrdə və münasibətlərdə onların qarşılıqlı olaraq vəzifə və funksiyalarının müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq insanların maddi-material aləmə olan münasibətlərinin ölçülərini və meyarlarını müəyyənləşdirən əsas kriteriya kimi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq təminat baxımından zamana və resurslara bağlı olan kriteriyadır. Hüquq təminatının əsas ölçüləri (burada kəmiyyəti, həddi) müəyyən resurslarla əlaqəlidir. Resursların zənginləşməsi hüququn təmin olunmasında olan üstünlükləri və zənginlikləri ortaya çıxarır. Resursların zənginləşməsi, maddi-material vasitələrin çoxalması hüquqların da müvafiq qaydada zənginləşməsinə xidmət edir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələr ilə kasıb ölkələrin insanların hüquqlarının eyniliyi baxımından (burada eyni səviyyədə təmin olunma nəzərdə tutulur) mütləq fikir söyləmək düzgün deyil. Hüquq resurslara bağlı olduğundan tərkib etibarilə resursların zəngin olduğu ölkələrdə yüksək səviyyədə təmin oluna bilər. Buradan belə bir qəti sillogizm çıxarmaq olar. Cəmiyyətin inkişafı resurslara bağlıdır. Resurs hüquqları zənginləşdirəndir. **Deməli, zəngin**

⁴⁹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev. "Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi". Bakı, 1997, səh. 103.

hüquq inkişafdır. Burada iki hökm başlanğıcıdır, üçüncü hökm isə nəticədir.

Təbii hüquqlar mütləqdir, heç bir zaman ləğv oluna bilməz. (*Qeyd: təbii hüququn daşıyıcısı olan insanın ölümü ilə fərdi olaraq hüquq da bitir. Deməli, hüquq fərdi məxsusi kriteriyadır. İnsanlarla birlikdə onu bütün ömrü boyu müşaiət edir.*) Lakin müəyyən hallarda (*məsələn, hüququn məxsus olduğu tərəfin cinayət törətməsi zamanı*) müəyyən həddə qədər məhdudlaşa bilər. Lakin tam şəkildə ləğv oluna bilməz. O halda insan **insan kimi** mövcudluğunu, şəxsiyyətini itirər. Məsələn, azadlığın məhdudlaşdırılması hərəkətinin özü bir hüquq məhdudlaşdırandır. Azadlığın məhdudlaşdığı məkanlarda insanlara (məhkumlara) əlavə olaraq işgəncələrin verilməsi artıq insanlığın dəyərini şərtləndirən normadan kənara çıxmaq deməkdir. Bu anda insan şəxsiyyətini itirir, ləyaqəti, şərəfi tamamilə alçalır. Bu fikirlərdən belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, hüququn özü də məxsus olduğu fərdə münasibətdə norma və ölçülərə tabedir. Normanın ən aşağı səviyyəsi və demək olar ki, yoxluğu hüquqsuzluq deməkdir ki, bu da elə şəxsiyyətin yoxluğuna səbəbdir. Buradan belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, insan hüquqları onların şəxsiyyətlərini müəyyən edən və dəyərləndirən əsas meyardır, ölçüdür. Belə bir formal məntiqi sillogizmlərdən (*qəti sillogizmdən -bunu həm də bir qədər riyazi məntiqə də uyğunlaşdırmaq, izomorf etmək olar*) çıxış edərək, belə hökm etmək olar. Hüquq şəxsi müəyyən edəndir. İnsan şəxsdir. **Deməli, hüquq insanı müəyyən edəndir.** İnsan hər yandadır. Hüquq insanla bağlıdır. **Deməli, hüquq hər yandadır.** Burada hökmlər və nəticələr forma və məzmun baxımından eynidir. Dəqiq nəticələrə gəlinibdir. Onu da qəbul etmək olar ki, məntiqi nəticələri düzgün çıxarmaq üçün mütləq qaydada daha çox pozitivlikdən, yəni qəbul edilənlərdən istifadə etmək lazımdır. Hökmlərin özü də məntiqə bağlıdır.

Həqiqətdən və ağlabatanlıqladan, eyni zamanda təcrübədən və biliklərdən uzaq olan hökmdən düzgün nəticələr çıxarmaq şübhə doğura bilər. Hər bir nəticə qəbul olunmalı və faydalı hesab olunmalıdır. Dərketmənin dialektik məntiqi əsasları baxımından hesab etmək olar ki, hüquq insanlar arasında olan münasibətləri müəyyən edəndir. Hüquq göstəriciləri şəxsi və şəxsiyyəti (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində- şəxsiyyət-bir şəxsə xas olub onun fərdiyyətini müəyyən edən xüsusiyyətlərin məcmusu. Öz xarakteri, əxlaqı, cəmiyyətdə mövqeyi və s. baxımından insan, şəxs, sima*) müəyyən edir, hüquq insanların hərəkətlərində başlanğıc və şərtləndiriciliyi və nisbi sonluğu ehtiva edir. Hüquq həm hərəkətləri genişləndirir, həm də məhdudlaşdırır. Bu baxımdan da hüquq hərəkətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirən kriteriyadır. Hərəkətlərin sərhədləri hüquqla, hüquq isə əxlaqla sərhədlənir. Hüquq məqsədlər üçün, maraqların təmin edilməsi baxımından şərtləndirici kriteriyadır.

İnsan hüquqları onların fəaliyyət göstərdikləri bütün sahələrdə insanları inkişafa aparan amildir. Hüquq insanların inkişafını şərtləndirən təkəndir. “Hüquq” məzmun olduğundan **real (tam mahiyyəti və məzmunu ilə) və nominal (burada “hüquq” adlanmasına görə)** tərifi malikdir. Hüquq məzmun etibarilə mücərrəd olduğuna və hadisələrə bağlı olduğuna görə hissi idrakın daha çox obyektidir. Bununla yanaşı, həm də gözlə göründüyündən məntiqi idrakın əsaslarını (burada məntiqi idrak üçün məlumat bazasıdır) təşkil edir. Onu da qəbul etmək olar ki, məntiq və fəlsəfədə ümumi dərketmə metodları universaldır və bütün məfhum və anlayışlara aid edilə bilər. Yəni, hər bir məfhumun tərifi onun məzmununu təşkil edən komponentlərdən ibarətdir. Komponentlərin özlərinin də məzmunları vardır. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, məfhumlar elə müəyyən məzmunları olan digər məfhumların cəmindən təşkil olunur və

məzmun əmələ gətirir. Məfhumların başa düşülməsinin əsası qavramaq və dərk etməkdən ibarətdir. Cisim və hadisələr və hadisələr zənciri olan proseslər qavrayışın predmetidir. Qavrayış isə müsbət psixi bir haldır. *(Qeyd: mənfi hadisələrin də olduğu kimi qavranılması qavrayışın özünün bir məfhum kimi prinsip etibarilə mənfi məzmununu müəyyən etmir. Mənfi hadisələr məhz seçim amili olaraq dərk olunur və insanlar ondan müsbət tərəfləri seçirlər. Buradan da belə bir məntiqi-dialektik nəticəyə gəlmək olur ki, mənfi (özündə həm də müsbət), eləcə də müsbət (özündə həm də mənfi) əlamətlər –cisim və hadisələrin əlamətləri- beyində müsbət və mənfi reaksiyaları üzərə çıxarır. Burada müsbətlilər və mənfililər bir-birini tamamlayır. Bəzi mənfi vasitələrin ardıcıl olaraq istifadə qaydaları həmin mənfi vasitələri müsbətlilərə çevirir).* Bu psixi proses zamanı əlamətlər siqnallar vasitəsilə beyinə (mərkəzə) ötürülür, mərkəzdə emal olunur və insanların hərəkətləri üçün siqnalları verir. Burada qavrayış (buna bir tam məfhum və mərkəz kimi baxsaq) qəbuledici, emaledici və ötürücü prosesi həyata keçirir. Qavrama idrak prosesində sonrakı nəticələrə gəlinmə üçün şəraiti yaradır və səbəbləri ortaya çıxarır. İnsanlara məxsus olan mənəvi dəyərlər kimi hüquq da insanların təbii haqlı vəziyyətlərini, hərəkətlərini müəyyən edən və şərtləndirən hadisələr olaraq müəyyən əlamətlərə (burada daha çox hiss olunan) malikdir. İnsan hissələri və hərəkətləri onun hüquqlarını yaradır və eyni zamanda hüquqlar insanların hərəkətləri üçün əsasların formalaşmasını zəruri edir. Bu baxımdan da insan hüquqları (özündə əxlaq da əks etdirməklə) bir məfhum və anlayış olmaqla, fəlsəfənin və məntiqin əsaslarını (obyekt və predmet olaraq) təşkil edə bilər.

Hüquq insanların gündəlik vərdişlərinin və adətlərinin *(adət-sosiologiyada-davranışın elə təsbit edilmiş növüdür ki, qrupun müəyyən əxlaqi onunla bağlıdır və onun pozulması*

neqativ sanksiyaları doğurur)⁵⁰ əsaslarında da dayanan məfhumlaşar cəmidir. Belə ki, adətlər və vərdişlər (*vərdiş-sosiologiyada-müəyyən vəziyyətlərdə qəbul olunmuş, qrupun neqativ (mənfi) reaksiyasını doğurmayan davranış üsuludur*)⁵¹ də insanların maraqlarına, ehtiyac və tələbatlarına bağlı olduğundan, onların hüquqlarının tərkib hissələrinə çevrilmişdir. Hüquq-hərəkətin rəsmi adıdır. Lakin haqq mənasında bütün hərəkətlərə (xüsusilə, hamının normal qəbul etdiyi hərəkətlərə) xasdır. Hüquq nizamlı münasibətlər və əlaqələr üçün əsas şərtidir. Hüquq “xələfliyə” əsaslanmaqla, “sələfliyi”, eləcə də varisliyi meydana gətirəndir.

Hüquq, kriteriya olaraq, formal və dialektik məntiqin obyekt kimi,

-mənəviyyəti qoruyub saxlayandır, bəşəriyyətə xidmət edən nəzəri bir nemətdir, insanlığı müəyyən edən dəyərdir, dəyərlər cəmini əks etdirəndir. Ölkə daxilində vətəndaşların və əcnəbilərin hüquqları, dövlət hakimiyyətinin hüquqları, beynəlxalq münasibətləri tənzim edən hüquq normaları, dövlətə məxsus olan hüquqlar ölkələr daxilində və beynəlxalq aləmdə tarazlı münasibətlərin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. Məhz qarşılıqlı razılaşdırılmış qaydalar və normalara əməl etməklə dünyada tarazlıq qoruna bilir və bəşəriyyətin məhvinin qarşısını almaq mümkün variantda çevrilir;

-tərkib və bölgü müəyyənedicidir. Hüquq vasitəsilə münasibətlərin mücərrəd tərkibi, eləcə də insanların ayrı-ayrı sahələrdə və yaş dövrlərində vəzifə və səlahiyyətlərini müəyyən etmək olur. Hüququn özü də burada insan qabiliyyətindən, istedad və bacarığından yaranır;

-maraq və məqsədləri hərəkətlərə bağlayandır və motivləşdirəndir. Hər bir hərəkətə hüquq haqq verir.

⁵⁰ Q 82. Quliyev R.M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası (Monoqrafiya). Bakı, BSPİ, “Siyasət” nəşriyyatı, 1995, 424 səh., s. 93.

⁵¹ Yenə orada. s. 93.

Hüququn verdiyi səlahiyyətlərdən istifadə edərək, tərəflər maraq və məqsədlərini təmin edə bilirlər;

-forma və məzmun aşkarlayıcıdır. Məsələn, insanlar öz hüquqlarından istifadə edərək hərəkətlər edirlər, hüquq hərəkətlər daxilən forma və məzmun verən başlıca kriteriyaya çevrilir;

-məhiyyət aşkarlayıcıdır, xassə müəyyən edəndir. Məsələn, hüquqlar vasitəsilə vətəndaşlarla dövlət hakimiyyəti arasında əlaqələrin məhiyyəti üzə çıxır. Vətəndaşların təmin olunmasının əsasları formalaşır. Hüquq kriteriyası altında dövlətin xidmət etməsinin əsasları müəyyən olunur;

-hərəkətləri istiqamətləndiricidir. Bu baxımdan insanlar öz maraq və məqsədlərini təmin etmək üçün onlara məxsus olan hüquqlardan istifadə edərək fəaliyyətə keçirlər;

-tərəflər arasında ixtiyar və səlahiyyətləri müəyyən edəndir. Hüquq vasitəsilə, hüquqi ölçülərlə və qaydalarla tərəflər arasında vəzifə və səlahiyyət bölgüsü meydana gəlmiş olur. Əvvəlcə qəbul edilən hüquq normaları həm də səlahiyyətlər üçün əvvəlcə müəyyən edilmiş qaydaları və normativliyi, eləcə də imperativliyi meydana gətirir;

-hərəkətlərin tərkibini və ölçüsünü müəyyən edəndir. Hər bir şəxs öz hüququna məxsus qaydada və ölçüdə hərəkət etməyə məcbur olur. Hərəkətlər sərhədlənir və bu anda münasibətlər və əlaqələr sferasında kəskin toqquşmalar baş verə bilmir. Hüququn məhdudlaşdırıcılığı onun nizamlayıcı əhəmiyyətindən irəli gəlir;

-vəzifə və səlahiyyətləri bağlayıcıdır. Hüquq vasitəsilə insanların vəzifə və səlahiyyətləri bir-birilərinə bağlanır. Səlahiyyətlərdən irəli gələrək vəzifələr, vəzifələrdən irəli gələrək isə, səlahiyyətlər müəyyən olunur. Məsələn, dövlət başçısının konstitusion səlahiyyətləri və vəzifələri onun fəaliyyətini şərtləndirən və istiqamətləndirən kriteriyalardır;

-tərəflərin səlahiyyətlərinin tərkibini ölçəndir və kəmiyyət müəyyən edəndir. Hüquq imkanları həm

məhdudlaşdırır, həm də genişləndirir. Səlahiyyətlərin tərkibi, yəni səlahiyyətlərin nələrdən ibarət olması, həmçinin səlahiyyətlərin hansı sahələrdə mövcud olma şərti hüquqla müəyyən edilir;

-mərkəzləşdiricidir və cəlbədicidir (*aidiyyatı tərəfləri müəyyən mərkəzlərə cəlb edəndir və səlahiyyətlərin tərkibini müəyyən edən universal dəyərdir*). Hüquq bütün insanları vahid mərkəzlərdə maraqlar üzrə cəmləşdirir. İnsanların maraqlarını qruplaşdırır. Bundan da rəngarənglik meydana gəlir;

-obyektin subyektə, subyektin də obyektə məxsusluğunu yaradır. Bu, o deməkdir ki, hüquq elə müəyyənədicidir ki, eləcə də daxildən gələn elə bir kriteriyadır ki, bu hüquqa məxsus olan şəxs ona məxsus olan vasitələri əldə etmək haqqına malik olur. Universal prinsip etibarilə qeyd etmək olar ki, hər bir xalqın dövlətə məxsusluq haqqı vardır. Hər bir şəxsin dövlətdə və cəmiyyətdə yaşamaq haqqı mövcuddur. Burada xalqa öz siyasi və ictimai qurumu, yəni dövləti və cəmiyyəti, dövlətə də öz xalqı məxsusdur.

İnsan hüquqları fəlsəfə, məntiq və elmin obyektini (predmeti) kimi

“İnsan hüquqları” bir məfhum və anlayış olaraq, digər ümumiləşdirici və xüsusiləşdirici məfhumlarla (mücərrəd məfhumlarla) birlikdə, həm **fəlsəfənin (ümumi mənada və yüksək mərhələdə)**, həm də **məntiq və elmin obyektini** (tərkib etibarilə, təhlilin obyektini kimi) və **predmetidir**. Fəlsəfə yuxarı (ali) düşüncədir, elm isə problemi həll etmək üçün tətbiq olunan vasitədir və istiqamətdir. Məlumdur ki, insan özü bioloji baxımdan geniş məfhumdur. İnsan canlılar cinsinin tərkibində bir növ (məməlilər sinfi) kimi qəbul olunur. Lakin insan ali məxluqlar (düşüncəli, şüuru məxluqlar) kimi birinci canlı olaraq (insanların elə özləri tərəfindən) qəbul edilir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, mənəviyyat varlığı kimi canlılar içərisində insan ali məxluqdur. İnsan təfəkkürü onun ətraf aləmə və digər canlılara olan münasibətini tənzim edir və istiqamətləndirir. Əgər biz obyektiv şüurun və düşüncənin məhsulu olaraq, eləcə də idealizm prinsipindən çıxış edərək, həmçinin saflığı və dürüstlüyü əsas götürərək, hesab etsək ki, mənəviyyat maddiyyatdan üstündür, maddiyyat mənəviyyatın əldə saxlanılmasına xidmət edir, onda, mürəkkəb silogizmin və dialektik məntiqin tələblərindən çıxış edərək, belə qənaətə gələ bilərik ki, insan bütün canlılardan üstündür və tərəf kimi ali mənəvi dəyər subyektdir.

İnsan ali mənəviyyat daşıyıcısı olan bir varlıqdır. Hansı ki, bu mənəviyyat özündə çoxlu sayda mənəvi məfhumları birləşdirir. İnsan həm ümumiləşdirici (insan-uşaqlara, böyüklərə, yaşlılara; qadınlara və kişilərə bölünə bilir) və həm də tək varlıqdır. Yəni, analoqu yoxdur. Bu prinsipdən çıxış edərək, belə qənaətə gələ bilərik ki, insana məxsus olan hüququn da (*“insan hüququ” (ali hüquq) əlaməti üzrə nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, digər canlıların da canlı aləm kimi “hüquqları”-mövcudluq, varlıq və bu baxımdan yaşamaq haqları qəbul olunur. Onların da “hüquqlarını” insanlar tanıyırlar*) analoqu yoxdur. Belə hökmlər vermək olar: *insan canlı məxluq kimi təkdir, hüquq- ali varlıq formasında insana aiddir. Deməli, insan hüquqları da təkdir, vahiddir.* İnsan digər canlıların mövcudluğunu dərk edir, onlara qarşı (məsələn, ev heyvanlarına qarşı) özünün təmas (münasibət) şərtlərini müəyyənləşdirir.

İnsanın hərəkətinə rəvac verən, hərəkətini (*təbii ki, burada müsbət hərəkət nəzərdə tutulur. Müsbət hərəkət də öz tərkibində məzmun etibarilə hamı üçün qəbul edilən universal və pozitiv hərəkətləri birləşdirir. Hərəkətlər həm də məxsusi və fərdi qaydada səmərəli olmalıdır. Hərəkətlər edilərkən “hüquq sərhədləri” qorunmalıdır. “Tarazlıq və məsafə” prinsipi qorunmalıdır*) istiqamətləndirən və

pozitivləşdirən, müsbət əsaslara yönəldən kriteriyalar cəmi onun hüquqların cəmindən ibarətdir. İnsan hüquqları da dərəcələyə bilir. Belə ki, insanların **təbii hüquq və azadlıqları birinci dərəcəli hüquqlar** kimi qəbul olunmalıdır. Bu bir mövcudluqdur, təbii olaraq meydana gələndir, insanların genetik mənəviyyatlarına, o cümlədən psixi amillərinə bağlıdır. Təbii hüquq və azadlıqlar, onların fundamental mənəvi əsasları insanları ali canlılar kimi şərtləndirən əsas kriteriyadır. Pozitiv hüquqlar (*burada dövlətin insanlara verdiyi hüquqlar, insanların təbii hüquqlarının təmin edilməsinə yönəldilən üst qat hüquqları*) isə təbii hüquqlara xidmət etdiyindən, eyni zamanda bölgü və tərkib etibarilə zəngin və çoxistiqamətli olduğundan **dərəcələyə bilir**. Dərəcələnmə- məlumdur ki, təsir və nəticə əhəmiyyəti ilə əlaqəli olan müqayisə prosesidir. Pozitiv hüquqların da dərəcələnməsi halları mövcuddur. Əgər biz bu dərəcələnməni təminat və mühafizə baxımından iki aspektdə təhlil etsək, onda belə qənaətə gələ bilərik ki, insanların **sosial-iqtisadi hüquqlarının təmin olunması** onların siyasi hüquqlarının təmin olunmasından daha vacibdir, birinci dərəcəlidir. Çünki sosial-iqtisadi hüquqlar daha çox insanların təbii hüquqlarının qorunmasına xidmət edir. Bu fikri bir qədər də açıqlasaq, belə hesab edə bilərik ki, *insanların sosial-məişət hüquqları, o cümlədən ailə hüquqları, təhsil hüquqları, sağlam həyat tərzi sürmək, rahat həyat şəraitində və resurslara müvafiq olaraq yüksək şəraitdə yaşamaq və sosial müavinət almaq, peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, sənət qazanmaq və s.* kimi hüquqları ilk növbədə təmin edilməlidir. İnsanların siyasi hüquqları isə (*məsələn, aktiv və passiv seçki hüququ, dövlət idarəçiliyində iştirak hüququ, o cümlədən hakimiyyətdə təmsil olunmaq hüququ və s.*) **ikinci dərəcəli hüquqlar** kimi qəbul olunmalıdır. Bu hüquqlar baza hüquqlara xidmət etmək üçün yaradılan təşkilatı-resursları istiqamətləndirən, hüquqlardır. Yəni daha sadə formada ifadə etsək, belə

qənaətə gələ bilərik ki, yeməksiz-içməksiz, geyimsiz, mənzilsiz və digər gündəlik tələbatlırsız insan yaşaya bilməz və bu, bütün insanlar üçün vacibdir, bu baxımdan da **universal və qətidir**. Lakin seçkidə iştiraksız (aktiv və passiv qaydada), dövlət hakimiyyətində təmsil olunmadan da yaşamaq olar. Yəni bu kimi hüquqlar qəti universal deyildir və həmin hüquqların hər kəs üçün (bütün yaş təbəqələri üçün) təmin olunması əsas şərt deyil. Burada universalıq sadəcə olaraq ümumi səlahiyyətlərə şamil oluna bilər. Belə ki, hər kəs (məsələn, uşaqlar) səsvermədə iştirak edə bilməz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu kimi hüquqlar forma kimi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da dolayı yolla təbii hüquqların təmin olunmasına xidmət edir. Dövlət hakimiyyətində təmsil olunmaq və iştirak etmək, vəzifə tutmaq hüququ imkan baxımından hər kəsə şamil olunsun da belə, hər kəs üçün (məhdudluq baxımından) ola bilməz. Lakin dövlətin hüququ və onun içərisində baza olaraq, vətəndaşı təmin etmək hüququ qətidir və universaldır. Dövlət hüququ hər kəs üçün qətidir. Çünki dövlət hüququ onun bütün vətəndaşlarının hüququnun təmin edilməsi üçün dövlətə verilən vəzifə və səlahiyyətdir, imkanlardan istifadə haqqıdır.

Hüquq da mənəviyyatın məhsulu və tərkibi olaraq ayrıca **predmet və obyekt** kimi ümumiləşdirici və genişləndirici məfhumdur. İnsan hüquqları insanların həyatına bağlı olduğundan (*insanların öz-özlərini idarə etməsində hüquq baza ideologiya rolunu oynayır. Bütün istinadlar hüquq mərkəz olmaqla qurulur, strukturlaşdırılır*) və onların maddi-mənəvi həyatlarını bir-birinə bağladığından çox genişdir. Hüquq insan üçün **ümumiləşdiricidir** (*deduksiyanın tətbiqi ilə bölünə bilər*), eləcə də digər mənəvi komponentlər (ehtiyac, maraq, tələbat və s.) üçün mərkəzləşdiricidir, tabedici və daxiledicidir. (*Qeyd: hüquq və əxlaq mərkəzləşdirici amillər kimi vəhdətdə çıxış edir, insanların hərəkətlərini idarə edən "sürücülər" rolunu oynayrlar*). Bu baxımdan hesab etmək

olar ki, insanların bütün sahələrdə olan ehtiyac və tələbatları, eləcə də maraqları başlıca olaraq onların hüquqlarında cəmləşir.

Əxlaq, başqalarının hüquqlarını nəzərə almaq baxımından, hüquqları sərhədlərə salmaq nöqtəyi-nəzərdən hərəkətləri “tormozlayıcı” rolunu oynayır. Əxlaq hüquqları ölçüb-biçən meyar kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əxlaq hüquq normaları üçün nizamlayıcıdır və təbii olaraq insan xüsusiyyətlərinə bağlıdır.

Hüquq hərəkətlərə istiqamətverici məfhumdur və belə qəbul etmək olar ki, istiqamətlərin yaranmasını şərtləndirən başlıca **mərkəzi məfhumdur**. Hüquq hərəkətləri həm genişləndirir, həm də məhdudlaşdırır, əxlaq hüquq ətrafına sədd çəkir. (**Bax, qrafik-7 və qrafik-8**). Hüquq insanların mənəvi-maddi tələbatları üzərində qurulan əsas məfhumdur və insanların mənəvi həyatının öyrənilməsinə təmin edən (əxlaqla vəhdətdə olaraq) başlıca elmi predmet və obyektidir. Hüquq və əxlaq atributivdirilər, yəni qarşılıqlı olaraq bir-birilərinə xasdırlar, bir-birilərinin əlamətlərini müəyyən edəndir.

Hüquq mərkəzi müəyyənədicisi məfhum kimi digər məfhumların (*burada hüquqla əlaqəli olan məfhumlar nəzərdə tutulur. Bu əlaqəni artıq məntiqi əməliyyatlar təmin edir və məntiqi əməliyyatlar dərk olunmanın incəliklərini yaradır*) da şərtlənməsinin əsaslarını təşkil edir. İnsan hüquqları **aşağı xəyali pillədən (hissi təfəkkürdə xəyali mərhələlər yaranır ki, bu da təfəkkürün, idrakin və dərkətmənin nəzəri strukturlaşmasının əsaslarını təşkil edir) yuxarı xəyali pilləyə** qədər genişlənmə xüsusiyyətlərinə malikdir. (**Bax, qrafik-3**). (**Qeyd: hüquq məfhumunu yuxarı pillədə fəlsəfə, aşağı pillədə isə məntiq və elm öyrənir**). Bu baxımdan insan hüquqları **ümumidən xüsusiyyə** doğru şaxələnmə bilir. (*Qeyd: insan hüquqlarının şaxələnməsi zərurətləri isə insanın fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət və dövlətlərdə olan struktur formalarından asılıdır. Belə ki, zərurətlə əlaqədar olaraq*

sistemlər, mexanizmlər və ictimai-formasiya quruluşları formallaşmışdır və sublimasiya (burada dialektetik inkişafın yuxarı mərhələləri) olaraq, insan öz əqli, zehni və fiziki fəaliyyəti ilə ucalmışdır. İnsanlar cəmiyyətdə qruplaşmışlar, müxtəlif təbəqələrdə yer almışlar və müxtəlif fəaliyyətlə məşğuldurlar. Bu baxımdan da insan fəaliyyəti tərkibdən, o cümlədən hissə və bütövdən ibarət olmuşdur. İnsan fəaliyyəti həm sadəliyin, həm də mürəkkəbliyin cəm halda təzahürü olaraq meydana gəlmişdir. İnsanlar ümumiyyətlə, həm münasibətlərdə, həm də peşə fəaliyyəti ilə əlaqələrdə, eləcə də məişət əlaqələrində və münasibətlərində şərtləndiriciliyin ortaya çıxardığı vəhdətliklərdə ali məxluqlar kimi mövcudluqlarını gerçəkləşdirirlər).

İlk növbədə qeyd etmək yerinə düşər ki, insan hüquqları geniş, böyük və dərin məzmun və mahiyyət etibarilə bir məfhum kimi fəlsəfənin predmetidir. Bu fikri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmə əsasında konkret olaraq izah etmək olar:

-insan hüquqları məfhumu dərk olunmaq üçün, qeyd etmək olar ki, ilk növbədə müdrikliyin obyektidir. (Qeyd: əgər biz burada müdrikliyi bir subyekt kimi qəbul etsək, məsələn, **“müdriklik ali hüququ yaradır”** (yəni müdrik insanlar öz əqli üstünlükləri, istedad və bacarıqları ilə digərlərinə nisbətən daha çox hüquq əldə edə bilirlər. Burada onların istedadları bir çox imkanları rəlləşdirir) hökmündən çıxış etsək, onda hüququ (burada əxlaqla vəhdətdə) onun mənasını açan predikat kimi götürə bilərik. Müdriklik subyekt olduğu halda ali hüquq obyekt kimi qəbul olunmalıdır. Obyektin subyektə məxsusluğu və hər iki məfhumda məzmun etibarilə bağlılığın şərtləndiriciliyi kriteriyasından çıxış edərək hesab etməliyik ki, insan hüquqları (daha çox yuxarı mərhələdə) bəşəri məfhum kimi bəşəri elmin, bəşəri düşüncənin, yəni fəlsəfənin obyektidir, ona məxsusdur;

-insan hüquqları çox genişdir, dərin mənə kəsb edir və insanların şəxsiyyətini müəyyən edən mənəvi dəyərdir. İnsanları başqa canlılardan fərqləndirən ali dəyərdir və normadır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan hüquqları canlılar içərisində insanları seçən ən əsas kriteriyadır;

-insan hüquqları bir məfhum kimi nəzəridir, mücərrəd qavrayışın predmetidir, idealizmin əsasıdır və bu baxımdan da yüksəkdir, alidir. İnsan hüquqlarının yüksək forması onun ali məzmununu ortaya çıxarır;

-insan hüquqları mənəvi dəyərdir, əxlaqla əlaqəlidir və vəhdətdədir. Əxlaqın öyrənilməsi də fəlsəfinin problemidir;

-insan hüquqları xaosun yox, nizamın əsasını təşkil edir ki, bu kimi məfhumları da daha çox fəlsəfə tədqiq edir;

-insan hüquqları geniş düşüncənin və yüksək intellektin obyektidir və predmetidir, bu baxımdan da fəlsəfinin obyektidir;

-insan hüquqlarının subyekti insandır, bir obyekt kimi insanın mənəviyyətinə bağlıdır, insan fəlsəfi məzmunlu məxluqdur, bu baxımdan da onun hüquqları fəlsəfinin obyektivi və predmetidir;

insan hüquqları imperativdir, normativdir, fəlsəfi kateqoriyalarla (şərait, zaman, məkan, resurs, sübut, zərurət, ehtiyac, inkişaf və s.) şərtlənən bir məfhumdur, bu baxımdan da fəlsəfinin obyektidir.

Bu kimi əsasları, deduktiv ümumiləşdirilmələri daha da artırmaq olar. Fikrimizi konkretləşdirsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, insan hüquqları məzmun və kəmiyyət etibarilə **nəzəri, ideal, mücərrəd və ali məfhum** olduğundan, eyni zamanda **intuitiv (hissi) idrakın obyektivi** olduğundan, ilk növbədə məhz **fəlsəfinin** obyektivi və predmetidir.

İnsan hüquqları həm də realdır və konkret məsələlərdə öz əksini tapır. İnsan hüquqları məfhumunun tərkibi var və bu tərkib bütöv və əlaqəli fikrin əsasını təşkil edir. (**Bax, qrafik-**

4). İnsan hüquqları konkret normalar olaraq şərait və hadisələrdə təzahür edir. Məsələn, dövlətin imkanları artdıqca onun əsas borcu resursları vətəndaşının hüquqlarını yaxşılaşdırmağa yönəltməkdən ibarət olmalıdır.

İnsan hüquqları müəyyən ölçülər daxilindədir və normativdir. İnsan öz-özünü hüquq sahələri və məkanları üzrə çərçivələrə sala bilər.

İnsan hüquqlarında tərkib var və hissələr ilə bütöv arasında əlaqə mövcuddur. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının **qətiliyi** (insanın daxilindən gələn əsas hüquq və azadlıqlar) və nisbiliyi (azadlıqların və hüququn məhdudlaşdırılması, eləcə də pozitiv hüquqlar) amili mövcuddur. İnsan hüquqları bölgü olaraq təbii və pozitiv hüquqlara bölünür. **(Bax, qrafik-5)**. İnsan hüquqlarının təmin olunmasında müəyyən qrup (burada dövlət hakimiyyəti) iştirak edir. İnsan hüquqları tətbiq və təsbit olunma xassələrinə malikdir.

İnsan hüquqları məfhumunun **elmin predmeti** olması amilini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək və konkretləşdirmək olar:

-insan hüquqlarının bölgü baxımından çoxsahəli olması və sahələrin ayrılıqda və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə öyrənilməsi zərurətləri;

-insan hüquqlarının tərkib baxımından çoxkomponentli olması, sistemli məfhum olması və bu baxımdan tərkib və bütövün öyrənilməsi zərurətləri, tərkib və bütövün xassələrinin öyrənilməsi zərurətləri;

-insan hüquqlarının subyektlər tərəfindən istifadə vasitəsi olmasının əsaslarının öyrənilməsi zərurətləri və s.

-insan hüquqlarının tərkibinin, o cümlədən hissə və bütövünün olması və tərkibin öyrənilməsi zərurətləri;

-insan hüquqlarının konkret məzmununun öyrənilməsinin əsasları;

-insan hüquqlarının genişləndirilməsi və məhdudlaşdırılmasının əsasları;

-insan hüquqlarının təmin olunmasının və qorunmasının əsaslarının mövcudluğu;

-insan hüquqlarının bir elm sahəsi və istiqaməti kimi digər elm istiqamətləri ilə (məsələn, siyasətşünaslıq, biologiya, sosiologiya, psixologiya və s.) əlaqəli məzmununun mövcudluğu və s.

İnsan hüquqları həm də **məntiqin predmetidir**. Belə ki, insan hüquqları ayrıca şəkildə bir məfhum kimi öyrənilir. Onun **tərkib hissələri və bölgüsü** vardır. İnsan hüquqlarında hökm amili mövcuddur. İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında (bütün hallarda) **sillogizm** (başlanğıc hökmlərdən nəticə hökmlərinin çıxarılması) mövcuddur. *(Qeyd: sillogizm ən sadə eyni zamanda olduqca tipik məntiqi təfəkkür formasıdır. Sillogizm sayəsində məfhum və hökmlər tutuşdurulduqca, tədricən həll olunan məsələ üzərində düşünərkən meydana çıxan bütün əsas fikirlər də yoxlanılır. O zaman hər bir fikrin həqiqiliyi, düzgünlüyü ciddi surətdə əsaslandırılır və sübut edilir.⁵² Beləliklə, fikri fəaliyyətin normal cərəyan etməsi üçün sillogizm, induksiya və deduksiyanın bütün başqa məntiqi formalarının olması mütləq lazımdır. Onların sayəsində təfəkkür daha sübutlu, inandırıcı və ziddiyyətsiz olur).*⁵³ İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin dərk olunmasında idrak obyektini olaraq fəlsəfi kateqoriyalar *(uyğunluq və ziddiyyətlərin resurs və zaman nisbətində müəyyən olunması; inkişaf və insan hüquqlarının asılılığı prizmasının müəyyən olunması və s.)* mövcuddur. İnsanlar öz hüquqlarını formal və dialektik məntiq üsullarından istifadə etməklə dərk edə bilirlər və onun təmin olunmasını həyata keçirə bilirlər. İnsan hüquqlarının təmin olunması və

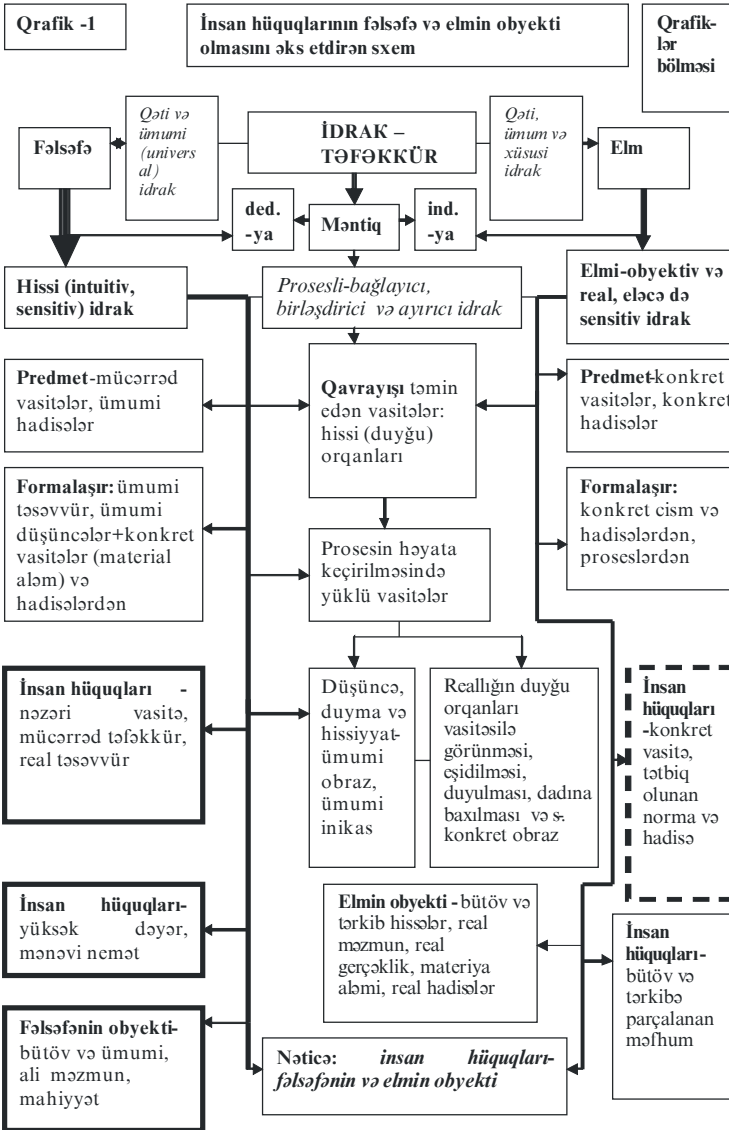
⁵² Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. "Maarif" nəşriyyatı, 1982. səh. 337.

⁵³ Həmin kitab. səh. 337.

qorunması üçün subyektlərlə resurs arasında əlaqəli vəziyyətlər vardır. İnsan hüquqları təsnifatın obyektidir. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının dərk olunması üçün **sübutlardan, mühakimələrdən** və s. istifadə olunur. İnsan hüquqları xəyali piramidanın yuxarı mərhələsində fəlsəfinin, aşağı mərhələlərində isə elmin obyektini hesab olunmalıdır. Məntiq burada hər iki mərhələdə mövcuddur və eləcə də iki mərhələni bir-birinə bağlayır. Məntiq mənalar arasında bağlayıcı və çevirici rol oynayır. İnsan hüquqları məfhumunun yuxarıdan aşağılara keçidi nisbi xarakter kəsb edir və fəlsəfi məzmununu daima özündə saxlayır. Lakin aşağı mərhələlərdə elmi özüne qatır. Yəni, bölgü təsnifatı elm tərəfindən öyrənilir. (*Qeyd: elmi izahlara əsasən, təsnifat hər hansı bir ümumi əlamət əsasında cism və hadisələrin qrupları üzrə siniflərə, zümrələrə bölünməkdir*).⁵⁴

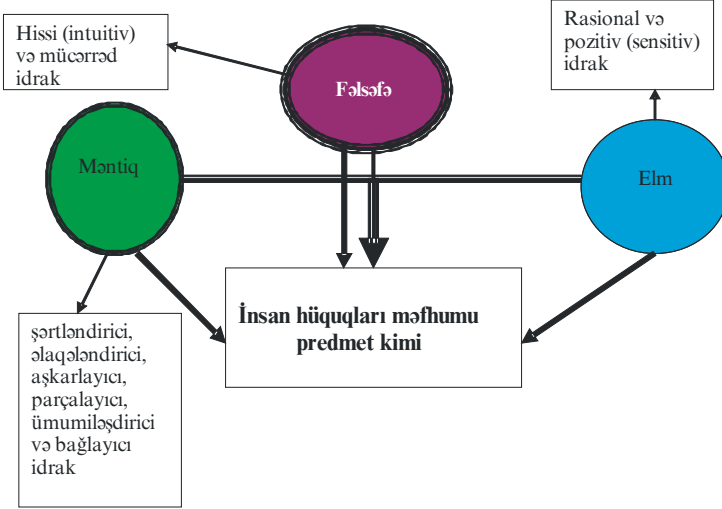
İnsan hüquqları məfhumunun dərk olunması üçün **fəlsəfə (ümumi məzmun), məntiq (parçalayıcı) və elm (tərkiblərin xassələrinin öyrənilməsi) vəhdətdə** çıxış edir. Fikrin bir qədər aydın şəkildə izahı üçün 1, 2 və 6 sayılı qrafiklərə baxmaq olar.

⁵⁴ M.M. İsafilev. *Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 106.*

Qrafik-2

İnsan hüquqları məfhumunun predmetlər baxımından məxsusluğu –obyektin subyektə məxsusluğu prinsipi üzrə

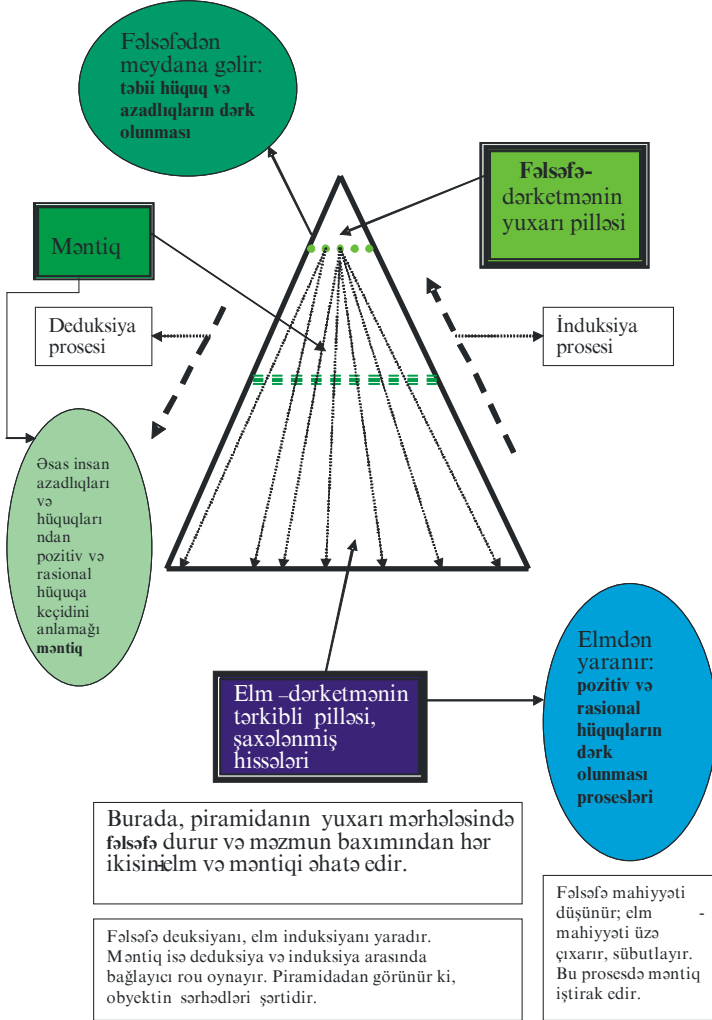
Birbaşa predmetə məxsusluğu göstərir

Fəlsəfə, elm və məntiqin müştərək obyektini göstərir.

İnsan hüquqları predmet kimi həm ayrı -ayrılıqda fəlsəfə, elm və məntiqin predmetidir, həm də vəhdət şəklində hər üç elmin predmetinə aiddir.

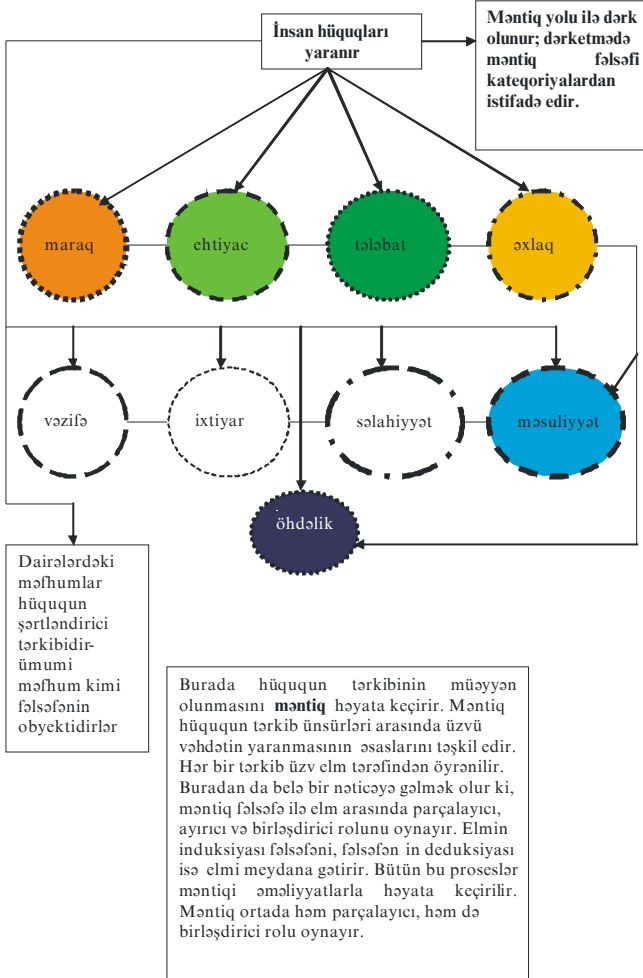
Qrafik- 3

İnsan hüquqları fəlsəfinin, elmin və məntiqin predmeti kimi

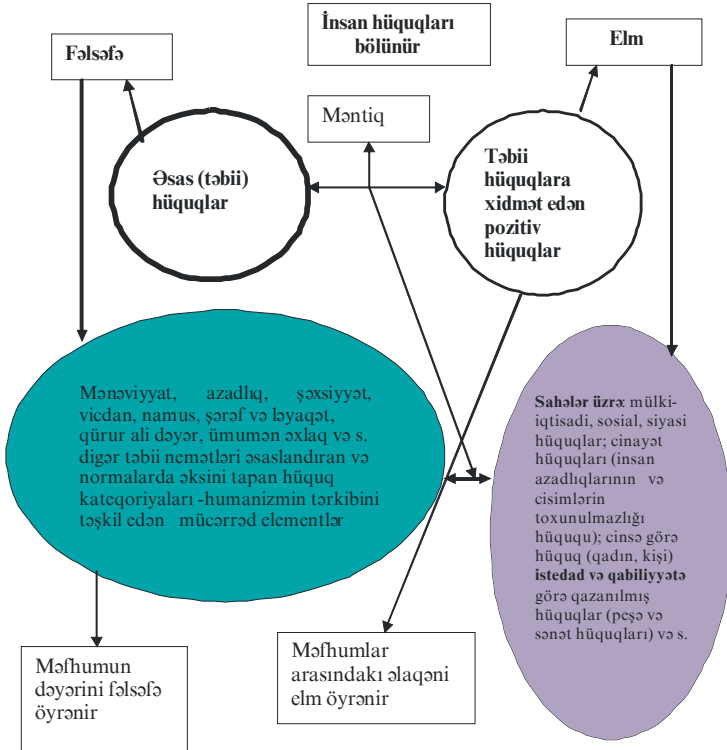
Qrafik 4

İnsan hüquqlarının tərkibi (sintezi)

Qrafik 5

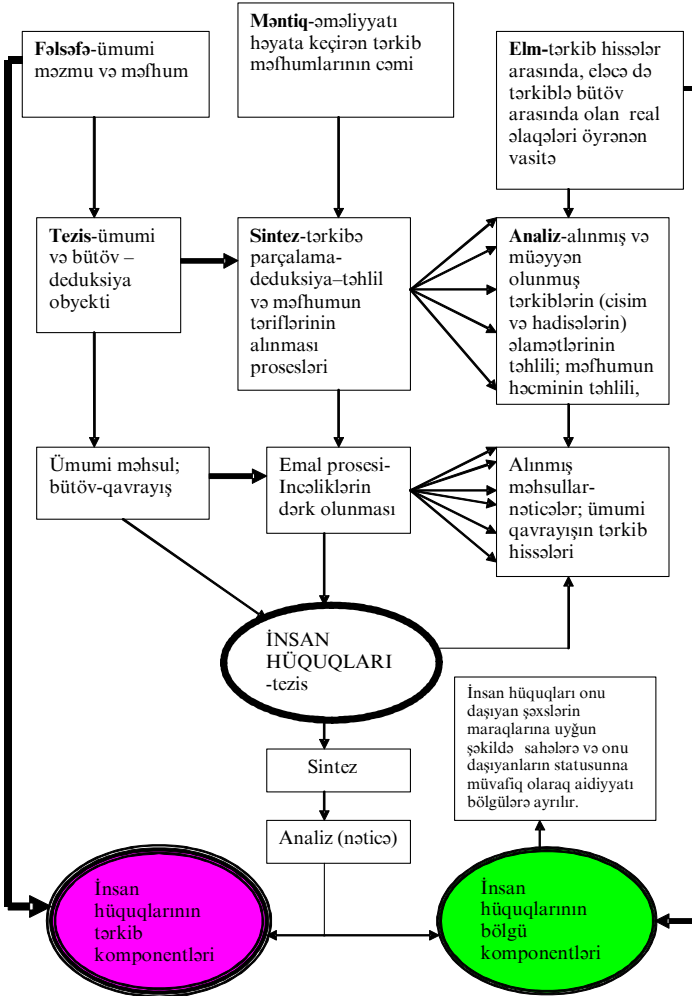
İnsan hüquqlarının bölgüsü

Fəlsəfə məfhumun məzmununu (burada elm də iştirak edir), elm isə tərkibini və digər məfhumlarla əlaqəsini öyrənir. Məntiqi əməliyyatlar sayəsində fəlsəfə elmə deduksiya olunur. Eləcə də əksinə olaraq, induksiya sayəsində elm fəlsəfəyə keçir və məzmun bütövləşir və ümumi halda dərinləşir. Məntiq sayəsində məfhumun fəlsəfi mahiyyəti dərk olunur, parçalanır və elm ilə öyrənilir. Elm məfhumun tərkibini öyrənir, fəlsəfə isə məzmununu. Fəlsəfə sayəsində məfhumu dərk etmək, elm sayəsində isə tərkib etibarilə anlamaq olar.

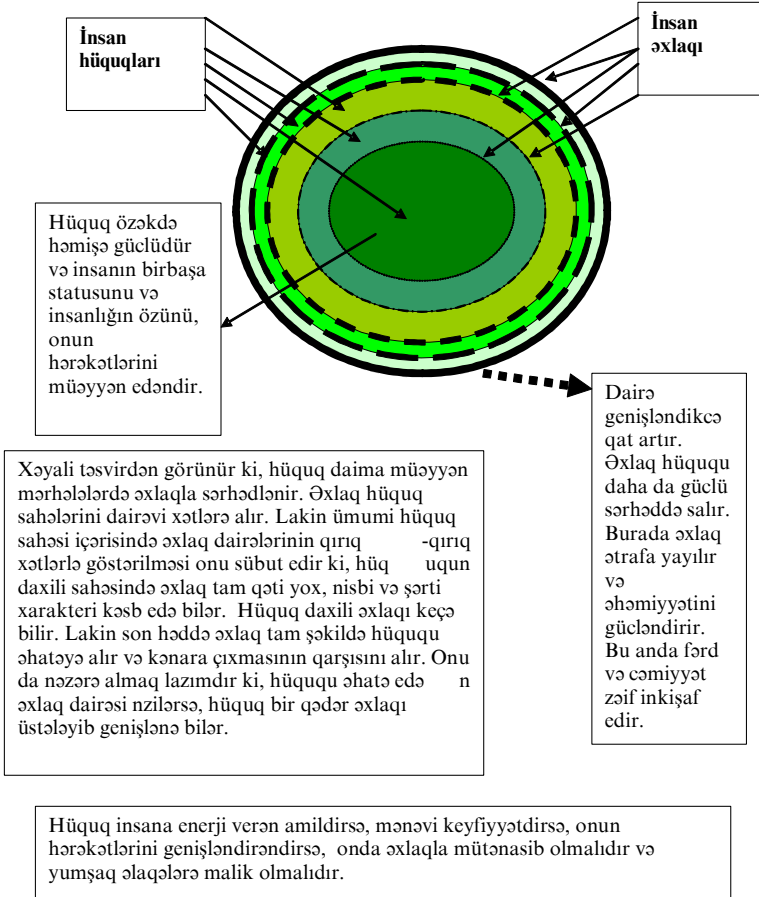
Qrafik-6

İnsan hüquqları məfumu məntiqi əməliyyatların obyektı kmi

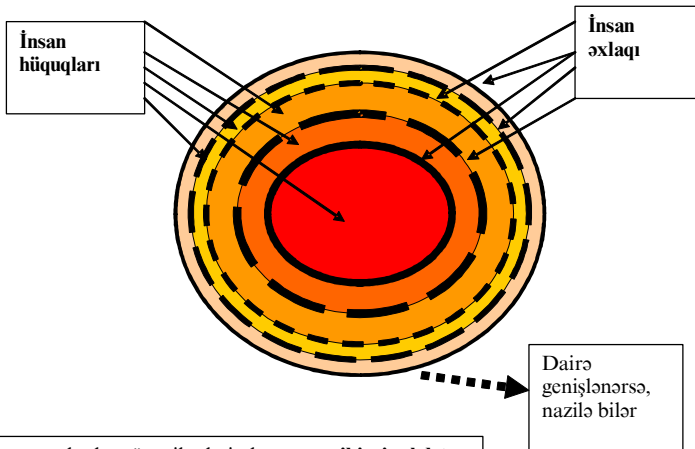
Qrafik -7

İnsan hüquqları ilə əxlaqın vəhdətini və qarşılıqlı şərtləndirici məzmununu əks etdirən sxem -birinci vəhdət sxemi

Qrafik -8

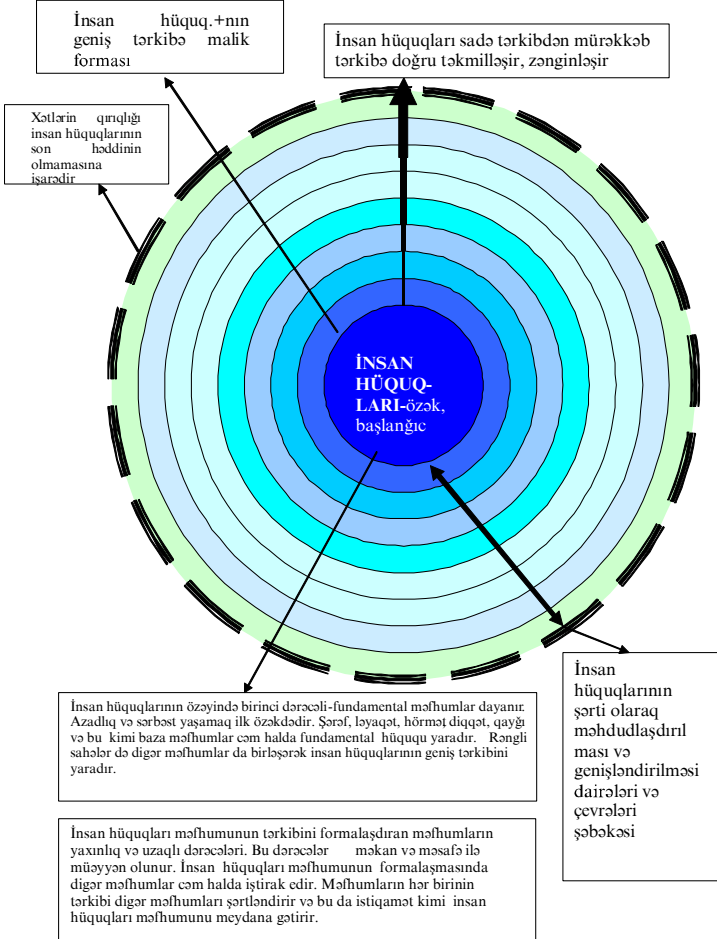
İnsan hüquqları ilə əxlaqın vəhdətini və qarşılıqlı şərtləndirici məzmununu əks etdirən sxem -ikinci vəhdət sxemi

Hüququn əxlaqla münasibətində **ikinci vəhdət** sxemindən görünür ki, əxlaq daxili qatda daha dərin olur. Daxili qatdan kənarlara gəldikcə hüquq əxlaq sərhəddi kimi öz əhəmiyyətini azaldır. Bu, o deməkdir ki, burada əxlaq insanın öz daxilindəki xəyali dərinlikdə daha güclüdür və bu baxımdan da dəyərlidir. Bürzə verdikcə hüquq əxlaqı üstələməyə başlayır. Son həddə də hüququ əxlaq əhatə edir. Lakin burada yumşaq əxlaqın mövcudluğu ortaya çıxır. Bu kimi qarşılıqlı əlaqə liberalizmin əsasını təşkil edir və insanın fərdi qaydada və cəmiyyət daxilində inkişafının və enerjili ünsür olmasının əsaslarını təşkil edir.

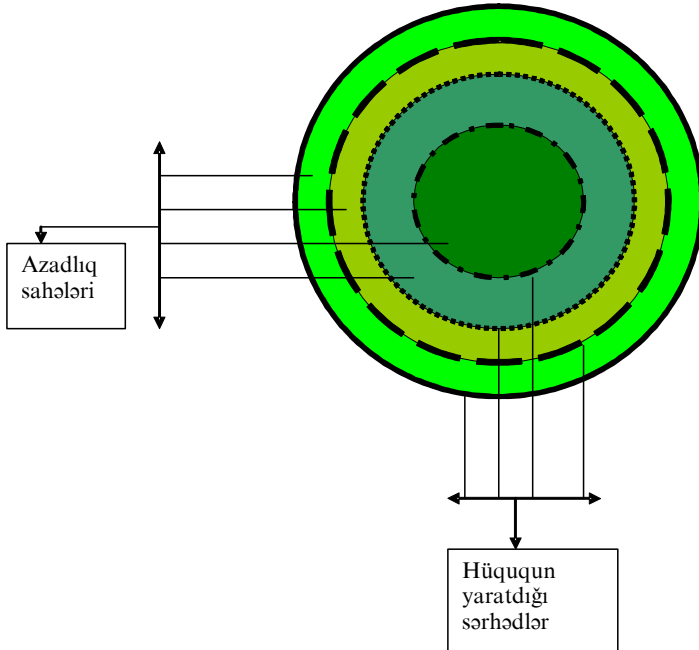
Qrafik -9

İnsan hüquqlarının tərkibini yaradan məfhumların qarşılıqlı əlaqə-vəhdət sxemi

Qrafik- 10

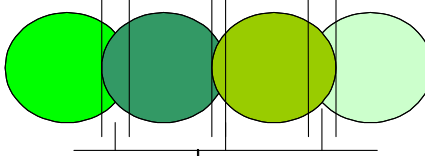
Hüquq və azadlığın qarşılıqlı şərtləndirici vəziyyətini əks etdirən sxem

Azadlıq və hüquq qarşılıqlı olaraq vəhdətdədir. İnsanların azadlıqlarından onların hüquqları meydana gəlir. Eləcə də azadlıqların məhdudlaşdırılmasında hüquq mühüm rol oynayır. Azadlıq genişləndikcə hüquq onu nisbi və mütləq əsaslı sərhədlərə salır. Sonda isə hüquq azadlığı tam şəkildə sərhədləyir. Burada hüquq azadlığı qoruyur. Hüquq sərhədləri insanlar arasında sabit və toqquşmasız münasibətlərin və əlaqələrin əsaslarını təşkil edir.

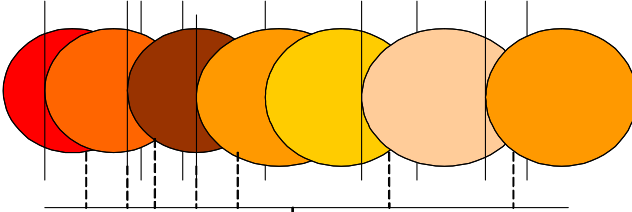
Qrafik -11

Hüquqların sərhədlənməsini əks etdirən sxem

Hüquqların qarşılaşma və kəsişmə zonaları - nisbi tarazlı zonalar - əxlaq sərhədləri məkanları

Hüquqların qəti sərhədləri ola bilməz. Hüquq sərhədləri bir -birinə şərti olaraq bu və ya digər səviyyədə qarışıq. Bir insanın hüququ digər insanın hüquq sərhəddini keçir və onun ərazisinə daxil olur. Belə anda hər bir hüquq daşıyıcısı olan şəxs öz müstəqilliyini saxlaya bilər. Ümumiyyətlə isə tam müstəqillikdən söhbət gedə bilməz. Onda cəmiyyətin münasibətlər və əlaqələr bütövlüyü öz mövcudluğunu itirir. Hüquqların kəsişmə zonası hüquqların qarşılaşmasını və insanların bir -biriləri ilə sıx əlaqəsini əks etdirir. Kəsişmə sahəsi elə olmalıdır ki, insanlar öz sərbəstliklərini və azadlıqlarını qoruyub saxlaya bilsinlər. Bu xəyalı kəsişmədən görünür ki, hüquqlar nisbi tarazlığı yarada bilər.

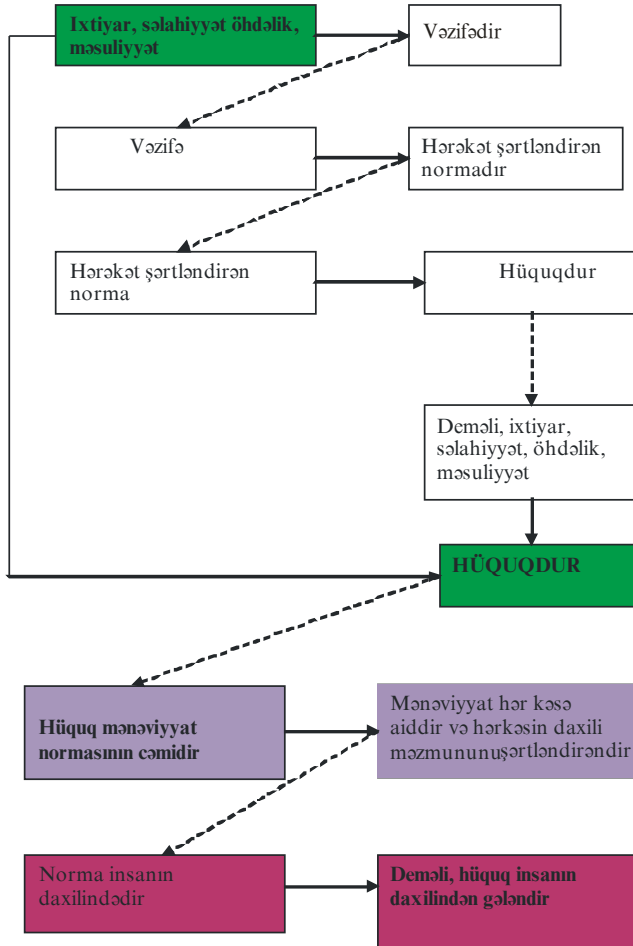

Hüquqların qarşılaşması və kəsişməsi zonaları- qeyri-tarazlı zonalar. Burada əxlaq sərhədlərinin məkanları tam şəkildə nizamsızdır. Çünki məkan ölçüləri müxtəlifdir, vahid qaydalar baxımından qarışıqdır

Buradan görünür ki, hüquqların sərhədləri bir-birinə çox keçir. Bir hüquq məkanı digər ilə kəskin formada qarışır. Bu anda hüquq tərəfinin özünün müstəqilliyi və hərəkət zonası məhdudlaşır. Hərəkətin məhdudlaşması isə inkişafın qarşısını alır. Eyni zamanda hüquq subyektinin müdafiə instinktinə nəzərə alsaq, hesab edə bilərik ki, hüquqların kəsişmə zonasının böyüməsi tərəflər arasında kəskin qarşıdurmaya gətirib çıxara bilər.

Qrafik-12

Hüququn sillogizmlər sxemi

Hərəkət (hərəkətsizlik) və hüquq

İnsanların bütün həyatları hərəkətlərlə və müəyyən anlarda nisbi hərəkətsizliklərə (*ümumiyyətlə, insan bütün hallarda, ölümlə vəziyyəti istisna olmaqla, hərəkətdədir*) müşahidə edilir. Hər bir insan öz marağını hərəkət və hərəkətsizliyi (duruş və dayanıqlıq vəziyyəti) ilə təmin edir. Hərəkətsizlik dedikdə, daha çox məsuliyyətdən, öhdəlikdən və vəzifələrdən irəli gələrək, nələrisə etməmək başa düşülə bilər. Məsələn, vəzifəli şəxslərin lazımı anlarda üzərlərinə düşdüyü vəzifəni yerinə yetirməməsi bir hərəkətsizlikdir. Ailədə valideynin borcundan irəli gələrək, uşaqlarla münasibətlərində yerinə yetirmədiyini vəzifə, öhdəlik (bu, təbii öhdəlikdir) bir hərəkətsizlikdir. Hərəkətsizlik borcla (vəzifə borcu, insan borcu, vicdan borcu və s.) da bağlı olan bir məfhumdur. Hərəkətsizlik məfhumuna da iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, insanın fiziki və əqli –psixoloji hallarına (vəziyyətlərinə) (*qeyd: psixologiya elminin izahına görə, psixi hallar və ya vəziyyətlər psixi hadisələrin ikinci qrupunu təşkil edir. Psixi hallar və ya vəziyyətlər də müxtəlifdir. Şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dolğunluq, inamsızlıq, şübhə və s. psixi halları misal ola bilər*)⁵⁵ bağlı olaraq mövcud olan hərəkətsizlik-məsələn, gərgin stress halında olarkən bu və ya da digər obyektə olan reaksiyaların yoxluğu -burada bioloji amillər çıxış edir; **ikincisi**, insanların vəzifələrindən irəli gələrək üzərlərinə düşən işləri yerinə yetirməmələri. Əməl etmək və etməmək hərəkət və ya da müvafiq olaraq hərəkətsizlik hesab olunur. Əgər biz hüquq məfhumuna müsbət bir məfhum (*burada həm də koqnitivlik (dərkətmədə rasionallıq və elmilik) və pozitivlik-yəni, geniş elmi əsaslarla şərh etmə*) kimi yanaşsaq, onda, belə qərara gələ bilər ki,

⁵⁵ Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. B19 Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Çinar-çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2006, 620 səh., səh. 8.

hər bir hərəkət heç də müsbət deyil və bu baxımdan da hüquqi səlahiyyət doğura bilməz və ixtiyar ala bilməz, haqq tərəfinə çevrilə bilməz. Məsələn, cinayət bir təqsirli hərəkət və ya təqsirli hərəkətsizlikdən irəli gələn hadisədir. (*Qeyd: hüquq ədəbiyyatında cinayət məfhumuna belə tərif verilir: Cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır. Əməl dedikdə, hərəkət və ya hərəkətsizlikdə ifadə olunan insan davranışı başa düşülür. Hərəkət insanın aktiv iradəvi fəaliyyətidir. Hərəkətsizlik dedikdə, hərəkət etməyə borclu olan şəxsin üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirməməkdə ifadə olunan passiv iradəvi fəaliyyəti başa düşülür. Cinayət əməli məcburi qaydada cəzalanmalı əməldir. İctimai təhükəlilik əlaməti cinayətin maddi əlaməti sayılmaqla, əməlin qanunla mühafizə edilən ictimai münasibətlərə zərər yetirə bilmək xassəsini əks etdirir.*)⁵⁶

Hüquqi terminologiyada “**cinayət hüququ**” anlayışının işlədilməsi düzgün deyil. Belə ki, biz qəbul etsək ki, hüquq tərəflərə məxsusdur. Onda nəticəyə gələ bilərik ki, cinayətə cəza verən (dövlət hakimiyyəti) tərəf olduğu üçün cinayətkar da bir tərəfdir. Əgər biz cinayəti (mücərrəd və konkret anlayış olaraq) bir tərəf kimi qəbul etsək (cəza anlayışının əksi olaraq), onda cinayətin özünü də qəbul etməli olmağa məcbur olarıq. Cəmiyyətdə isə cəza vermə tərəfi ilə cinayət törətmə tərəfi arasında qarşılıqlı mübarizə gedər və cəmiyyət neqativ hallarla dolu olar. Cəmiyyət xaosa, anarxiyaya sürüklənər. Bu prizmadan və pozitivlik prinsipindən çıxış edərək, belə qənaətə gələ bilərik ki, cinayətin hüquq tərəfi (ixtiyar və səlahiyyətə malik olması) kimi qəbul olunması düzgün deyil. Əgər biz cəzanı müsbət hüquq kimi qəbul ediriksə, onda onun əksi olan

⁵⁶ Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası/hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2001-ci il, 952 səh., ss.15-38.

cəzanı “**mənfi hüquq**” kimi qəbul etməliyik. Bu da hüququn müsbət məzmununa zərbə vurmuş olur. Mənfi hüquq anlayışı isə həyat üçün faydalı deyil və bu anlayış həyatın özünün məhvinə aparıb çıxara bilər. Cinayətin fərdi səviyyədən, dövlətçilik səviyyəsinə, oradan beynəlxalq səviyyəyə, oradan da dünya səviyyəsinə qalxmasına səbəb olar. Yuxarıda sadalanan fikirlərdən bel bir dialektik məntiqi nəticələrə gələ bilərik ki, mənfi hüquq dağıdıcıdır. Cinayət “mənfi hüquq”dur, deməli dağıdıcıdır. Cinayət mənfi hüququn müsbət obyektidir. Ona görə cinayətkarların bir qismi özlərinə haqq qazandırılar. Cinayət mənfi hüquqdursa, deməli, təbiidir. Lakin, təbii olmasına baxmayaraq, qarşısı alınmalıdır. “Cinayət” məfhumu üzərində onu qarşılığı (antonim əvəzediciliyi) olan “**cəza**” məfhumu hökm kəsməlidir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cinayət neqativ (mənfi) hərəkətdir (hərəkətsizlikdir), təqsirli əməldir. Cəza isə bu neqativ hərəkətin qarşısını alandır. Cinayət hərəkətdir, lakin pozitiv hüquqlu (insanların ümumi halda pozitiv norma kimi qəbul etdikləri) əməl deyil. **Qəbul edilən hüquq pozitivdirsə (burada müsbət mənada), deməli, cinayət hüquq deyil. Hüquq onun əks tərəfi olan cəzadır, cəzavermədir.**

Aparılan təhlillərdən və əldə edilən təfəkkür nəticələrindən belə qərara gəldik ki, bütün hərəkətlər hüquq deyil, yalnız qurucu, yaradıcı, layiqli əməyə əsaslanan və bütün müsbət istiqamətli hərəkətlər və hərəkətsizliklər hüquqdur. **(Qeyd: düzdür, tarixin müəyyən dövrünə qədər müharibələr və qarətlər (məsələn, gəmilərin, qayıqların qarət olunması) hüququ tanınıbdır. İndi isə həmin hərəkətlər cinayət hesab olunur. Bu baxımdan da həmin hərəkətləri hüquq kimi qəbul etmək düzgün deyil. İndi beynəlxalq hüquqda müharibələr hüququ yox, humanitar müdaxilələr hüququ tanınır).**

Məfhum kimi “cinayət” hüququn, psixologiya və sosiologiyanın obyektidir. Elmi (hüquqi, psixoloji və sosioloji) ədəbiyyatlarda cinayətin baş verməsinin kompleks motivləri

(səbəbləri) araşdırılır. Bu baxımdan cinayət elmin və fəlsəfənin obyektidir. Lakin hüquqşünaslıqda (ədəbiyyatlarda və qanunvericilik aktlarında) “cinayət hüquq” anlayışının işlədilməsi və bu anlayışın qabardılması düzgün deyil. Çünki biz cinayətin özünü (hadisənin özünü) hüquq tərəfi (haqlı məzmun və tərəf) kimi qəbul etmirik. Bu baxımdan ən yaxşı halda **“cəza hüququ”**, **“cəzavermə (cəzalandırma) hüququ”** məfhumlarının işlədilməsi məqbul hesab olunmalıdır.

Mənşə etibarilə hərəkətlərin müsbət və mənfilikləri var. Bu da əksliklərin mübarizəsi və vəhdətindən irəli gəlir. Əksliklərin mübarizəsi zamanı nöqtələr (əks ucluqlar) arasında birləşmə yaranır və ziddiyyətli və harmoniyalı bütöv “panellər” meydana gəlir. Bütöv panellər elə vəhdətdir. Bütöv panellər arasında (daxillərindəki müstəvilərin birləşməsi) birləşmə və ayrılma formalaşa bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, ucluqların (kənar nöqtələrin) özləri elə dəyişkəndir və koordinatlar arasındakı nöqtələr bir-birinə keçir, yerdəyişmələr edir. Bu da panellərdə dalğaları əmələ gətirir. Deməli, əksliklərin mübarizəsi dalğalı və dəyişkəndir. Nöqtələr də dəyişkəndir. Buradan da belə nəticələrə gəlmək olur ki, hərəkətlər də dəyişkəndir və şərti olaraq (mütləq məqamlarda təzahürlər də daxil olmaqla) meydana gələndir. Əksliklərin mübarizəsində həm mütləqliklər, həm də nisbi və dəyişkənliklər meydana gəlir. Bunların qarşılıqlı vəziyyətləri ziddiyyətləri, qeyri-ziddiyyətləri, uyğunluq və uyğunsuzluqları yaradır. Bu baxımdan hüquq da mütləq və nisbidir.

Bəzən təbii hüquqlara neqativ hüquqlar kimi ad verirlər. Əgər hüquq təbiidirsə, onda, o, təbii hərəkətlərə bağlıdır. Cinayət də təbiidir və insanların təbii xassələrinə bağlıdır. Bu prinsipə görə cinayətə təbii olaraq meydana gələn hüquq kimi ad vermək olar. Lakin bu mənfi tərəfi qabardıb önə çəksək pozitivlik itə bilər. Bu baxımdan da cinayət təbii olsa da, onun üzərində pozitiv hüquq nəzarətçi olmalıdır.

Belə nəticə hökmlərindən çıxış etmək olar: Bəzi hərəkətlər müsbət deyil. Hüquq müsbətdir. **Deməli, hər bir hərəkət hüquq deyil.** Bəzi hərəkətlər pozitivdir. Pozitiv hərəkətlər hüquqları yaradır. **Bəzi hərəkətlər hüquqdur.**

Hüquq və əxlaqın vəhdəti. Fəlsəfi və elmi əsaslarla təhlil

Əxlaq düzgün və hamı tərəfindən qəbul edilən davranış normalarıdır. Əxlaq insanların hissələrinə bağlıdır. Əxlaq saflığın və mənəvi zənginliyin, kamilliyin və müdrikliyin əsasını təşkil edir. Düzgün qavrayış, yəni cisim və hadisələrin əlamətlərinin olduğu kimi və mahiyyəti və təyinatı üzrə qavranılması və ardıcıl məntiqi qavrayış prosesləri yüksək idrakın formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Yüksək idrak özündə həm də saflığı cəmləşdirir. Mənəviyyatın zənginliyi elə əxlaqın zəngin olmasına xidmət edir. Mənəviyyat hüququ yaradır və hüququn özünə tərkib verir. İnsan hüququ onun bioloji tərkibini mənəvi hissəsi ilə birləşdirməklə, insanın şüurlu və faydalı hərəkətinin meydana gəlməsinin əsaslarını ortaya çıxarmış olur. Əxlaq elə mənəvi zənginliyin bürüzə verməsi üçün kriteriya rolunu oynayır. Əxlaq özündə hüquq normalarını məhdudlaşdırır bilər. Lakin buna baxmayaraq, əxlaqlı hüquqa malik olan insan cəmiyyətin ən ali ünsürü kimi qəbul olunmalıdır. Əxlaq tək hüququ məhdudlaşdırmır, həm də genişləndirir. Yəni, əxlaqlı insanın hüququ heç də əxlaqı zəif olan insanın hüququndan geri qalmır. Sadəcə əxlaq hüququn sərhəd aşmasının, hüquqsuzlaşmasının qarşısını alır. *(Qeyd: bu fikirdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əxlaqi keyfiyyətlərsiz hüquq yoxdur. Hüquq elə mənəvi dəyərlərin birləşməsidirsə, əxlaq mənəviyyətdirsə, onda, əxlaqsız hüquq ola bilməz).* Bundan da öz-özünü daxilən tənzim edən, hərəkətlərini ölçüb-biçən insan amili meydana gəlmiş olur. Əxlaqlı insan cəmiyyətdə daha geniş nüfuza və mövqeyə malik olur. Bu da həmin insana əlavə hüquqlar verir, hörmət qazandırır. Belə bir

qəti sillogizmdən çıxış etmək olar. Əxlaq mənəvi dəyərdir. Hüquq həm də əxlaqın içindədir. **Deməli, hüquq mənəvi dəyərdir.** Əlavə hökmlər olaraq demək olar ki, mənəviyyat ucadır, hüquq mənəviyyatın tərkibindədir. **Deməli, hüquq ucadır, alidir. Jura Humanum Dominium Est-İnsan hüquqları alidir**-hüquq fikri hüququn fəlsəfi məfhum kimi məzmununa malik olmasının nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Hüquq həm daxili məzmundur, həm də insanın hərəkətlərinin əsaslarını müəyyən edən kriteriyadır. Hüquq-insanın daxili mənəvi aləmini zahirən əks etdirən məfhumlar cəmidir.

Sillogizmlər: Hüquq bir normadır. Əxlaq hüquqdur. Norma daima daxilən genişlənəndir (*ölçülərə tabe olan normalar sahələr üzrə daima kəmiyyət baxımından artır. Kəmiyyət artımı keyfiyyət bütövlüyünü yaradır. Məzmun genişlənir*). **Deməli, əxlaq və hüquq genişlənəndir.** Buna bir qədər geniş izah versək, görürük ki, əxlaqlı insan cəmiyyətdə daha çox mövqelər əldə edir. Bu mövqe insanların ayrı-ayrı sahələrdə olan fəaliyyətini genişləndirir. Fəaliyyətin genişiyi hüquq genişiyini yaradır. Hüquq genişiyi isə əxlaq daşıyıcısının (burada kamil insanın) səlahiyyətlərini genişləndirir.

Əxlaqa həm də **“hüquq sərhəddi”** kimi baxmaq olar. (**Bax, qrafiklər-7,8**). Belə ki, hər cəmiyyətdə çoxlu sayda insanlar yaşayırlar. Hər bir insanın öz fəaliyyət sahəsi, məkanı və sərhəddi var. İnsan hüquq və əxlaq daşıyıcısıdır. Öz fəaliyyəti ilə həm hüququnu, həm də əxlaqını genişləndirir. Hər bir fəaliyyət, münasibət və əlaqə sahəsində əxlaq hüquqların “şişməsinin”, yəni sərhəddən çıxmasının qarşısını alır ki, bu da tərbiyə amilini (tərbiyəli insan) ortaya çıxarır. Tərbiyənin ifratı hüquqsuzluqdur. Əxlaq hüququ çox məhdudlaşdırdıqda hüquq daxili geniş məzmunu ilə itə bilər. Hüquq insanın daxili azadlığıdır. Əxlaq hüququ daraldıqda (məkan baxımından) insanın daxili azadlığı itir. Burada insan ya məhvə düşər olur, şəxsiyyətini itirir, ya da qeyri-hüquqlu insana, yəni nizamsız

insana çevrilir. Nizamsız insan isə cinayətə, mənfi hərəkətlər törətməyə meyilli ola bilər. Əxlaqın çoxluğu məhdud hərəkətlərdir və kənardan diktəsi və tətbiqi isə cinayətə meyilliliyi artırır və inzibati qayda pozuntularını yaradır. Əxlaq hüququ nizama salan kriteriya olduğundan, hər ikisinin normada mövcudluğu kamillikdir, faydalılıqdır. Əxlaqsız hüquq “dağınıqdır”, sərhədsizdir və ümumiyyətlə, ola bilməz. Əxlaq bir şəxsin hüququnu digər şəxsin hüququ ilə nizamlı “məsafədə” saxlayır və bu da tarazlığı yaradır. **(Bax, Qrafik-11).**

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hökmlərin müəyyən olunması, yəni ilkin hökmlərin müəyyən olunması da məzmun və gerçəkliyi əks etdirmək baxımından mütləq olmaqla yanaşı, həm də seçim amili olaraq şərtidir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, məntiqi nəticələrin, hökmlərin məzmunu və başlanğıcı, eləcə də sonluğu elə məntiqlə bağlıdır. Deməli, məntiqlərsiz düşüncə və ifadə ola bilməz. Belə bir sillogizmdən çıxış etmək olar. *Düzgün, ardıcıl və normal düşüncə hökmdir. Hər bir hökm məntiqidir. Deməli, normal və düzgün, ardıcıl düşüncə məntiqidir.*

Belə bir hökmlər və nəticədən çıxış etmək olar. Əxlaq hüququn sərhəddidir, onu məhdudlaşdırandır. Hüququn sahələr üzrə çoxluğu inkişafdır. **Deməli, əxlaqın çoxluğu inkişafsızlıqdır.** Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, əxlaqla hüquq arasında olan əlaqələr taraz olmalıdır. Həddən artıq əxlaqın qabardılması və hüququn məhdudlaşması fəaliyyətsizliyə gətirib çıxara bilər ki, bu da inkişafdan geri qalma deməkdir. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, həddən artıq əxlaq və mühafizəkarlıq cəmiyyətlərin inkişafının qarşısını alır və enerji verən ünsürlər öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırırlar. Bu baxımdan da adət-ənənələrin ifrat dərəcədə mövcud olduğu cəmiyyətlərin inkişaflarından söhbət ola bilməz. Əxlaq hüquqla hədlər çərçivəsində vəhdətdədir və hədlərin pozulmasında isə

hüquqla ziddiyyətdədir. Onu da qəbul etmək olar ki, əxlaqın təbliği həm də hökm etmək vəziyyətlərinin çoxluğundan irəli gəlir. Adətən cəmiyyətin güclü təbəqələri müvafiq hökmlərlə əks tərəflərin hüquqlarını məhdudlaşdırmış olurlar.

İnsan hüquqlarının dərk olunmasında **hissi (təsəvvürə əsaslanan)** və **məntiqi idrakın (burada faktlara söykənmə- elmi idrak. Elmi idrakda formal məntiq əsasında cisim və hadisələr arasında əlaqələr daha da yaxşı dərk olunur. Cisim və hadisələrin mahiyyəti daha da dərinlən anlaşılır)** vəhdətini yaratmaq olar. İnsan hüquqlarında həm **mücərrədlik (gerçəkliyin ümumiləşmiş şəkildə əks olunması)**, həm də konkretlik (*burada insan hüquqları insanların fəaliyyətində və həyatında konkret olaraq dərk olunur və görünür, insanların vəzifə və səlahiyyətlərinə, həyat və fəaliyyət tərzinə bağlı olur. İnsan hüquqlarına əməl olunur, həm də səlahiyyətli orqanlar insan hüquqlarını məhdudlaşdırırlar. Bu kimi proseslər həm dərk olunur, həm də gözlə görünür*) mövcuddur. İnsan hüquqlarının mücərrəd (ümumi təsəvvür) formada dərk olunması **hissi idrakın** məhsuludur və təsəvvürlərlə bağlıdır. Lakin burada təsəvvürün özü də obyektiv gerçəkliklərlə əlaqəlidir. İnsan hüquqlarının bir anlayış kimi, dərk olunması daha çox hissi idraka məxsusdur. **Məntiqi idrak yolu** ilə insan hüquqlarının elmi əsaslarını (*burada tərkib hissələr arasında olan əlaqələrin əsaslarını, şərtlərini*) müəyyən etmək mümkündür. **Beləliklə, qəbul etmək olar ki, hissi idrakla insan hüquqlarının fəlsəfi əsaslarını, məntiqi idrakla isə elmi əsaslarını öyrənmək mümkündür.** Lakin bu bölgüyə də şərti yanaşmaq olar. Əslində, fəlsəfi və elmi idrak vəhdətdədir və bir-birinə yardımçıdır, biri-digərinin içərisindədir. Təsəvvür olmadan prosesləri dərk etmək mümkün deyil, eləcə də obyektin gerçəkliyini görmədən, əlamətləri duymadan və material aləmi hissi etmədən məntiqi idrak yolu ilə nəticələrə gəlmək qeyri-mümkündür. Elmi idrak obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasıdır. Bu idrak zamanı material aləmin əlamətləri

beyində geniş təfərrüatı ilə obrazlanır. Obyektin əlamətləri beyində obrazlı şəkildə qavranılır. Bu zaman əlamətlər (xassələr) meydana gəlir. Əlamətlər xassələndirmə, siniflərə və cinslərə, növlərə və qruplara ayırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xassələndirmə sayəsində cism və hadisələrin formasındakı məzmun üzə çıxır. Məntiqi idrak görmə (burada həm də eşitmə) və əlamətə söykənir və predmetlərin, əşya və proseslərin gözlə görülməsi ilə beyində obraz yaranır. Hissi idrak isə daha çox duyma, təsəvvürə, xəyala əsaslanır. Hissi idrak həm də material-maddi aləmdəki təcrübələrin təkrarlanmasından formalaşır. Təsəvvür isə fantaziyaya söykənə bilər. Hissi idrakın yüksək forması və məntiqi idrakla əlaqəsi hipotetik düşüncələri meydana gətirir. İnsan hüquqları haqqında fikirlər meydana gəlir və bu, məlumatların (gözlə görünən) beyində əks olunması həm təsəvvürü yaradır, həm də məntiqi idrakı (burada həm də elmi əsasları olan) meydana gətirir.

Hüquq hərəkətlərə, fəaliyyətə bağlı olaraq daima inkişaf etdiyinə görə bu anlayışı həm də dialektik məntiqlə anlamaq, başa düşmək olar. Hüququn obyektiv aləmlə daima inkişafda olması təbii ki, hüququn inkişafını ortaya çıxarır. Hüquq münasibət və əlaqə fonunda inkişaf edir və gerçəkliklər məhz bu anda daha çox ortaya çıxır.

İnsan hüquqlarının dərk olunmasında və əqli nəticələr çıxarılmasında **formal** və **dialektik məntiq** vəhdətdə çıxış edir. Belə ki, formal məntiqin ardıcıl tətbiqi elə dialektik məntiqi meydana gətirir. Formal və dialektik məntiq cisim və hadisələrin şərtləndirici, əlaqələndirici və bağlayıcı məzmununu geniş dərk etməyə imkan verir.

İnsan hüquqlarının öyrənilməsi və onun fəlsəfi üsullarla dərk olunması aktualıq kəsb edir. İnsan hüquqları toplum halda bir mənəvi dəyər olaraq insanların özləri ilə “hərəkət edir” və insanların cisim və hadisələrə olan münasibətlərinin zamanla mütənəsibliyində daima ortaya çıxır. Material inkişaf

maddi inkişafı şərtləndirir, maddi inkişaf da öz növbəsində mənəvi zənginliyi meydana gətirir. Lakin onu da qeyd etmək olar ki, mənəvi zənginlik heç də bir qayda olaraq material zənginliklə əlaqəli deyil. Mənəvi zənginlik bəzən materiya çatışmazlığından irəli gələn düşüncə zənginliyidir. Material zənginlik mənəviyyatın və əxlaqın pozulmasına da gətirib çıxara bilər. Bu anda da hüquqların “şişməsi” baş verir və əxlaq hüquqların şişməsinin qarşısını alır. Material aləmin həddən artıq çoxalması, zənginliyi əxlaqı sərhəd müəyyənedici kriteriya kimi aradan qaldırır. Sərhəd müəyyənləşdirici kriteriya aradan qalxdıqdan sonra hüquq sərhədləri tanınır. **(Bunu 11 sayılı qrafikdə də görmək olar)**. Hüququn sərhədləri aşması isə digərlərinin hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əxlaq həm də nisbidir və ətrafın reaksiyalarına bağlı olan məsələdir. Əxlaq insanlara təbiətən verilmiş mənəvi normalar olduğundan, əxlaq da hüquq kimi insanların şəxsiyyət olaraq mövqelərinin müəyyən olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əxlaq da normalandır. Əxlaq normaları elə hüququn daxili normalarının özünə çevrilir. Hüquq normaları mahiyyət etibarilə əxlaq normaları üzərində qurulur. Əxlaqın həddən artıq böyüməsi fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər. Belə ki, hər zaman əxlaq kriteriyasına görə insanın öz-özünə məhdudlaşdırıcı nəyisə tətbiq etməsi insanın fəaliyyətsizliyinə gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan da əxlaqın maksimal həddi insan fəaliyyəti ilə məhdudlaşmalıdır. Yəni, insan öz əxlaqını öz üzərində ifrat vasitə kimi qəbul etməməlidir. Buradan da belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olar ki, fəaliyyət özü əxlaq normalara salandır və məhdudlaşdırandır. Belə bir məntiqi idrak modelindən çıxış etmək olar: **əxlaq+hüquq+fəaliyyət=həyatın inkişafı**. Burada əxlaqın və ya da hüququn qabaqda olması barədə qəti fikir yürütmək düzgün olmaz. Ancaq qəbul etmək lazımdır ki, bizim indiki məzmununda başa düşdüyümüz hüquq dövlətin yaranmasından sonra formalaşmış.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq və əxlaq vəhdətdə kamilliyi, müdrikliyi yaradır. Hüquq və əxlaq-hər iki məfhum dərin dərk etmənin məfhumlarıdır. Dərindən dərk olunma zamanı insan öz hüququnu əxlaqla mütənasiləşdirir və nəticədə kamil və müdrik insan meydana gələ bilir. Müdrikliyin tərkibinə elmi biliklərin zənginliyi və məntiqi əməliyyatlar aparmağın məharəti mövcud olur. Bütün bunların fəvqündə isə fəlsəfə (müdrikliyi sevmə) dayanır. Hansı ki, bu da özlüyündə ədaləti, saflığı, dürüslüyü, vicdanlığı, yüksək intellekti və s. birləşdirir. Əxlaq hüquq üçün bir növ **“onu müşaiyət edən, onu tənzimləyən, sürətini sabitləşdirən və azaldan əyləc”** rolunu oynayır. Belə bir əlaqəli prinsipləndən çıxış etmək olar. Əxlaq hüququ qoruyur, hüququn əxlaqla vəhdəti isə insanın özünü qoruyur. O insan inkişaf edir və cəmiyyətdə özünə hörmət və nüfuz qazanır ki, əxlaqla hüququ vəhdətdə görür.

Hüquq insanlara onlar üçün lazımı olan və onlar tərəfindən fərqli-fərqli predmetlərdə əksini tapan dəyərləri qazandırmaya imkan yaradır. Ümumiyyətlə, qazancların seçilməsi öz müstəqilliyi ilə fərqlənir. Belə ki, insanlar həyat şəraitindən və davranış xüsusiyyətlərindən, eləcə də fəaliyyət göstərdikləri sahələrdən asılı olaraq müxtəlif sahələrə maraq göstərilir. Mövcud olan maddi və mənəvi vasitələrin bir neçəsini özlərində dəyər kimi axtarırlar və bunlar onların qazanclarına çevrilir. **Dəyər**-fərd və qrupların onların öz həyatlarında mühüm rol ayırdıqları və ona yiyələnmək arzusunun zərurət kimi duyduqları hər bir maddi və ya mənəvi predmeti, ideya və ya təsisatı, həqiqi və ya xəyali, uydurlumuş predmetdir.⁵⁷ Dəyərlər insanların davranışlarının çox mühüm amilidir. Onlara can atmaq başqa fərdlərlə münasibətlərdə prinsiplial surətdə təsir göstərir. Hər bir fərdin az və ya çox dərəcədə

⁵⁷ Q 82. Quliyev R.M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası (Monoqrafiya). Bakı, BSPİ, “Siyasət” nəşriyyatı, 1995, 424 səh., s. 55.

qiymətləndirdiyi müəyyən dəyərlər iyerarxiyası vardır.⁵⁸ Hüquq insanlara öz dəyərlərinin seçmək imkanları verir ki, bu da insanların stimulaşdırılması üçün müvafiq şəraiti ortaya çıxarır. Hüquq dəyərlər seçimində insanlara səlahiyyət, ixtiyar verən ümumməfhumlar toplusudur.

İnsan hüquqları insanları müşayiət edən əsas mənəvi dəyərdir. İnsan hüquqları özündə dəyərləri, meyarları və etalonları ehtiva edən bir mənəvi məhsuldur. İnsan hüquqları həm də insanların əxlaqına bağlıdır. Bağlılığa görə insan hüquqları həm əxlaqı inkar edir, həm də müəyyən anlarda əxlaqla kəşif, çarpazlaşır və ziddiyyət təşkil edir.

İnsan hüquqları **məfhum** (*qeyd: məfhum cisim və hadisələrin xarici əlamətlərini, onların ayrı-ayrı cəhətlərini deyil, cisim və hadisələrdəki mühüm, ümumi cəhətləri, onların bütövlüyün, daxili əlaqəsini əks etdirir.*⁵⁹ *Məfhum ümumi sintetik xarakterə malikdir. Təsəvvür isə səciyyədir*)⁶⁰ **və anlayış** (*Qeyd: Anlayış- məntiqdə gerçəkliyin predmet və hadisələrini bu və ya digər mühüm əlamətlərə görə ayıran, ümumiləşdirən təfəkkür formasıdır.*⁶¹ *Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində*⁶² *anlayışa bir şey haqqında məntiqi cəhətdən formalaşmış ümumi fikir, təsəvvür, məfhum kimi izah verilir. Bu baxımdan da insan hüquqlarını anlayış kimi qəbul etmək olar və insan hüquqları da bir gerçəklikdir və onun əlamətlərə görə ayrılması və ümumiləşdirilməsi təfəkkürdə mümkündür*) **olaraq** idrakın predmetidir. Həm də idrakın obyektidir. İnsan hüquqları dərk olunmaq baxımından **ontoloji** əhəmiyyət kəsb

⁵⁸ Q 82. Quliyev R.M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası (Monoqrafiya). Bakı, BSPİ, "Siyasət" nəşriyyatı, 1995, 424 səh., s. 55.

⁵⁹ M.M. İsmayılov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 50.

⁶⁰ Yenə orada. s. 53.

⁶¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

"Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi". Bakı, 1997, səh. 30.

⁶² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I Cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 744 səh.

edir və insanların maddi və material fəaliyyətinə bağlı olur. İnsan hüquqlarının material aləmlə bağlılığı onun elmi-məntiqi idrakın obyektı olmasının əsaslarını meydana gətirir. İnsan hüquqları dərk olunmaq baxımından həm də **qnoseoloji** əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, insan hüquqlarının dərk olunması üçün ümumi və təsəvvür əhəmiyyəti kəsb edən və mücərrəd düşüncə mövcuddur. İnsan hüquqlarının qnoseoloji məzmunu onun mücərrəd və ümumi təsəvvür anlayış kimi mövcudluğunda üzərə çıxır.

İnsan hüquqları mənşə (yer) baxımından **endemikdir**. Yəni insanların olduqları məkanlarda onlar da vardır. Aidiyyəti baxımından isə fərdi və şəxsi məxsusudur. Buna görə də **immanentdir** və ayrılmazdır. Həm də, belə demək mümkünsə, insan hüquqları əxlaqla, “modus vivendidir”. Bu, o deməkdir ki, insan hüquqları ilə əxlaq həm də barışmaz olsalar da, bir yerdə mövcud ola bilər. Əxlaqla hüquq ziddiyyət təşkil edə bilər. Əxlaq hüququ məhdudlaşdıran da ola bilər. Bu baxımdan tərbiyə də hüququ məhdudlaşdırır.

İnsan hüquqları insanların genetik mənşələrinə görə (burada insan məxluqu baxımından) universaldır. İnsan hüquqları varlıqların (burada insanların) bioloji uyğunluğuna görə universaldır. Lakin nisbi universaldır. Yəni, özündə mütləqləri birləşdirən, təqribi və dəyişkən universaldır. Hər bir insan özündə fərdir, fərdi hüquq daşıyıcısıdır. Qarşılıqlı münasibətlər və əlaqələrdən universallıq meydana gəlir. Universallıq isə öz daxilində oxşarlıq, eynilik, uyğunluq, fərqlilik, ziddiyyət və s. kimi kriteriyaları birləşdirir. **“İnsan hüquqları bütün insanlara münasibətdə uyğundur; insan hüquqları bütün insanlara münasibətdə uyğunsuzdur”** prinsipi universallığın əsaslarını təşkil edir. **Eləcə də insan hüquqları normaları bəzi insanlara münasibətdə uyğunsuzdur.** Bu, şərait, imkan və gerçəkliklə əlaqəlidir. Bir fərdə məxsus olan hüquq digər fərdə məxsus olmaya bilər. Məsələn, ali təhsilli şəxsin işlədiyi vəzifəni ali təhsili olmayan

şəxslər tuta bilməzlər. Burada məxsusluq var (məxsusluğu istedad, qabiliyyət və imkanlar yaradır) və bu da tərkib kriteriyaları ilə bağlıdır. Məxsusluq həm də qazancla əlaqəlidir. Hüququn təbiiliyi həm qeyri-iradidir (insanların iradələrindən asılı olmayaraq onlara məxsusdur) həm də iradi olaraq qazanılmışdır. Bu da keyfiyyət, bacarıq və istedadla bağlıdır. Buradan da hüquq universallığının qətiliyi itir və dəyişkənlik və nisbilik meydana gəlir. Bu kimi düşüncə prosesləri formal məntiqi təfəffür əməliyyatları əsasında baş verir. İnsan hüquqlarının məxsusi mütənasibliyi məsələsi isə insan hüquqlarının **partikulyarlığını** meydana gətirir. Ancaq onu da qəti olaraq demək olmaz ki, partikulyarlıq universallıqdan kənarıdır. Qəbul etmək lazımdır ki, hər iki halda insan hüquqları təbiidir və insanların təbii xarakterlərinin əsaslarını təşkil edir.

İnsan hüquqlarının fəlsəfi əsaslarla izah olunması daha çox idealizmə uyğun gəlir. Yəni, hüququn mahiyyəti idealizmlə açıla bilər. Lakin burada materializmdən kənarı da hüquq ola bilməz. İnsan hüquqları materiya aləmindən istifadə prinsipləri və qaydaları üzərində də formalaşır. İnsanlar arasında mənəvi münasibətlərin əsaslarını hüququn idealizm mahiyyəti müəyyən edir.

İnsan hüquqlarında həm də dialektik (əlaqəlilik, ardıcılıq, ümumi qanunlar və s.) məntiq mövcuddur. Bu baxımdan da hüquqların öyrənilməsi və geniş şəkildə dərk olunması üçün dialektikadan (buna mürəkkəb və ardıcıl əlaqəli məntiq də demək olar) geniş istifadə edilə bilər. Məlumdur ki, zaman inkişaf proseslərinin ardıcılığında və material aləmin forma və məzmun baxımından dəyişməsində özünü göstərir. Zamanın gerçəkləşməsi və qabaqda olması material aləmdə və material vasitələrin qarşılıqlı əlaqələrində daha çox özünü büruzə verir.

İnsan hüquqlarının inkişafı cəmiyyətdə **sublimasiyanı** əmələ gətirir. (*Qeyd: sublimasiya-lat. sublimo-yüksəldirəm, ucaldıram-enerjinin sosial cəhətdən əlverişli olmayan (aşağı)*)

*məqsədlərdən və obyektlərdən əlverişli (yüksək, ülvi) məqsəd və obyektlərə keçirilməsi deməkdir.*⁶³ *Z. Freyidin baxışlarına görə, sublimasiya dini ayinlərin və mərasimlərin formalaşması, incəsənətin və ictimai təsisatların yaranması, elmin meydana gəlməsi, bəşəriyyətin inkişafıdır.*⁶⁴ *Hətta sublimasiya humanistləşmənin yüksək mərhələsi kimi də qəbul olunur. Şəxsiyyətin sosiallaşması, mədəniyyətin və incəsənətin yüksək mərhələsi kimi də qəbul edilir.*⁶⁵ Belə ki, insan hüquqlarının inkişafı insanların yaradıcılıq və quruculuq qabiliyyətlərini yüksəldir və onlara geniş məkanlar verir. İnsanlar öz hüquqlarını özləri ilə birlikdə daşıyaraq və hüquqlardan istifadə edərək öz qabiliyyətlərini, istedad və bacarıqlarını müxtəlif sahələrdə və məsələlərdə realizə edə bilirlər. İnsan hüquqlarının inkişafı həm də müəyyən məsələlərdə intellektuallığı meydana gətirir. *Yüksək intellektuallıq isə U. Şelərə görə yüksək sublimasiyadır və bu dağudıcılığa gətirib çıxara bilər.*⁶⁶ İnsan hüquqlarının hər yanda tətbiqi və insanların bu hüquqlardan hərəkətlər üçün istifadə etmələri bir tərəfdən insanların hüquq tətbiq etmə yolu ilə inkişafını, digər tərəfdən isə məhdudlarsız hərəkətləri yarada bilər. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, insan hüquqları əsasən, məhdudlaşdırıcılıq əsasları ilə sublimasiyaya tabe olmalıdır. Yəni inkişaf proseslərinin normativliyini, bundan irəli gələrək, hədlər çərçivəsində norma və qaydalara tabe olmasını və imperativliyini (məcburiliyini) qəbul etməlidir.

⁶³ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

“Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 393.

⁶⁴ Малахов В.С., Филатов В.П., составление, 1991. Современная западная философия. Словарь. М.; Издательство политической литературы. 1991. сәh. 291.

⁶⁵ Yenə orada.

⁶⁶ Yenə orada.

İnsan hüquqlarının öyrənilməsində fikirlərin konstruktiv metodları (**buna deduktiv metodlar da deyilir**) da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, insan hüquqları ayrı-ayrı sahələrə görə bölündüyündən, təsnif olunduğundan burada konstruktivlik də mövcuddur. Konstruktivlik əsasən, həm də insan hüquqlarına dair elmi nəzəri-baxışların ümumiləşdirilmiş əsaslarla təhlilini də nəzərdə tutur. İnsan hüquqlarında olan konstruktiv metod insan hüquqlarına aid olan təriflərin ardıcılığını şərtləndirir. Onu da qəbul etmək olar ki, bütün ardıcıl, məntiqi fikirlər, məfhumlar konstruktiv metoda əsaslanır. Hər bir məfhum tərifdən ibarətdir. Təriflər cəmi elə məfhumlar cəmini meydana gətirir. İnsan hüquqlarının konstruktiv metodlarla öyrənilməsi təbii ki, bu sahədə olan baxışların şərtləndiriciliyini formalaşdırır. İnsan hüquqlarının konstruktiv metodları silsilə nəzəriyyələrin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. İnsan hüquqlarının dərk olunmasında müddələrin çoxluğu, eyni zamanda fikir ayrılıqları və fikir fərqləri də bu obyektin (predmetin) konstruktiv əsaslarla dərk olunmasının əsaslarını təşkil edir. Konstruktiv metod təbii ki, insan hüquqlarının öyrənilməsində xüsusidən ümumiyyə keçidi (induktivliyi, yəni tək-tək faktlardan ümumi müddəyə keçmək) də şərtləndirir.

Təbii hüquq anlayışı, mexanikanın dili ilə ifadə etsək, invariantdır. Yəni, bütün hallarda daxili məzmun etibarilə dəyişməyəndir. Təbii hüquq anlayışının invariantlığı onun immanentliyindən və təbii endemikliyinə xassəsindən meydana gəlir. İnsanlar təbiətən eyni və oxşar xassələrə malik olurlar. Təbii hüquqlar onlarla doğulur və bütün dəyişən hallarda, yəni, insanların yaşlarına və fəaliyyətlərinə baxmayaraq, anlayış kimi invariant olaraq qalır. Pozitiv hüquqlar isə, dəyişən ola bilər və bu, məkan və resurslardan asılı olaraq, **variasiyanın** (müxtəlif hallarda dəyişmənin) obyektinə çevrilə bilər. Hüquqların variasiyasına da iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, hüquqların insan

fəaliyyətinə və peşəsinə, eləcə də resurs imkanlarına bağlı olaraq təmin edilməsinin müxtəlifliyi; **ikincisi**, isə hüquqların dəyişkənliyinə və azadlıqların məhdullaşmasına əsaslanmasına xas olan əsasları.

Hüquq həm vasitəli, həm də vasitəsiz biliyin obyektidir, anlayışı və məfhumudur. Belə ki, hüquq vasitəsiz biliyin (burada sübutun köməyi olmadan) alınmış biliyin obyektini kimi daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq mücərrəd olduğundan belə vasitəsiz biliyin predmetidir. Hüququn tanınması, təsbiti və tətbiqi zamanı təcrübənin məlumatlarına ehtiyac duyulmadan da, anlayışın dərk olunması və proseslər zamanı məntiqi düşüncə ilə həqiqətin birbaşa seyri (intellektual bilik) mümkündür. Vasitəsiz biliklərdə hissi və intellektual intuisiya⁶⁷ mühüm rol oynayır və qavramanın yüksək səviyyəsi bu hallarda müəyyən edilir. Vasitəli bilikdə isə insanların hüquqlarının real şəkildə təmin edilməsi və qorunmasının əsasları müəyyən olunur. Vasitəli bilik yolu ilə insan hüquqları anlayışının dərk olunması məntiqi idrakın köməkliyi ilə mümkündür. Burada artıq müəyyən sübutlar (hüququn təmin edilməsi faktları üzrə) lazım gəlir.

⁶⁷ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev. “Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 72.

“İnsan hüquqları” məfhumu

İnsan hüququ məfhumu – insan və hüququn (insan və onun mənəviyyatının) birləşmiş məfhumlarından meydana gəlib. Əslində, belə qəbul etmək düzgün olar ki, insan elə özünə aid olan məfhumla birdir, bütövdür. Hüquq insanın həqiqi və haqlı hərəkətlərini müəyyən edən bir etalondur. *(Etalon-müəyyən halda “normal” sayılan davranış üsuludur və ya daha dəqiq desək, müəyyən halda yol verilən və normal sayılan davranışlar diapazonudur. Etalonları bilmək adamların davranışını qabaqcadan görməyə imkan verir və yaxın tanıdığımız adamlardan lazımi reaksiyaların gözlənilməsinin əsaslarını təşkil edir. Formalaşmış etalonlar ictimai həyatın müntəzəmliyini şərtləndirir).*⁶⁸ İki məfhumun bütövlüyü və vahidliyi insanın bioloji və mənəvi varlıq olaraq məqsədyönlü varlıq kimi əhəmiyyətini meydana gətirib. *(Qeyd: məntiqdə məfhum cisim və hadisələrin ən ümumi, mühüm, zəruri xassə və əlamətlərini, cisim və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri beynimizdə əks etdirən fikirdir, təfəkkür formasıdır. Məfhum gerçəklik müəyyən edəndir.*⁶⁹ *Məfhumların köməkliyi ilə hadisələrin daxili təbiətini, onların məzmununu açmaqla, gerçəklik haqqında yeni biliklərə yiyələnirik.*⁷⁰ *Məfhumların yaranmasında məntiqi əməliyyatlar bunlar hesab olunur: 1) təhlil, 2) tərkib, 3) müqayisi, 4) mücərrədləşmə, 5) ümumiləşdimə).*⁷¹

Hüquq bir məfhum kimi insanın fərdi və qrup şəklində münasibətlərinin və əlaqələrinin əsaslarını zəruri qaydada təşkil edə bilir. Hüquq bir meyar məfhumu kimi insanların

⁶⁸ Q 82. Quliyev R.M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası (Monoqrafiya). Bakı, BSPİ, “Siyasət” nəşriyyatı, 1995, 424 səh., s. 56.

⁶⁹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 50.

⁷⁰ Yenə orada. s. 50.

⁷¹ Yenə orada. s. 110.

cəmiyyətdə fərdi və ya da qrup şəklində statuslarını və maraqlarının formalarını meydana gətirmiş olur.

Hüquq insanların mənəvi aləminin maddi aləmlərinə olan bioloji bağlılığında meydana gələn tərkib və bölgü olaraq xüsusi önəmə malik olur. İnsanın müxtəlif yaş dövrlərində olan hüquqları onun həm təbii quruluşundan (bioloji, mənəvi-ruhi-psixi), həm də istedad və qabiliyyətindən formalaşmış olur. Hüquq insanların məhz müxtəlif yaş mərhələlərində olan sosial-psixi vəziyyətlərini müəyyən edən əsas kriteriyalar kimi rol oynayan ictimai-iqtisadi və mədəni normalar kimi böyük rola malikdir. Müxtəlif yaş dövrləri bir tərəfdən insanların hərəkətlərinin diapazonun həm məhdudlaşdırır, həm də genişləndirir. Burada insanın hüquqları inkişafa və tənəzzülə məruz qalır. İnsanlar uşaq dövrlərində və yaşlı vaxtlarda gənclik illərində və orta yaş dövrlərində olan enerjivə və fiziki-maddi imkanlara malik olmadıqlarından məhz daha çox digər insanların qayğısı ilə əhatə olunurlar. Buradan da belə bir məntiqi nəticələr ortaya çıxır ki, insanların imkanları məhdudlaşdıqca onlar daha çox hüququn obyektinə olmağa can atırlar. Deməli, hərəkətlərin məhdudlaşması məhdudlaşan tərəf üzərində hüquq qayğısını (hüquqi qaygını-özündə maddi-mənəvi və sosial qaygını) da artırır. **Bu baxımdan hüquq həm zəifləyən, həm də güclənən obyektlərə münasibətdə genişlənəndir.** İnsan hüquqlarının artmasında onun sahibi olduğu resursların zənginliyi və bolluğu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, resurs zənginliyi insanların hərəkət imkanlarını böyüdür, hərəkət imkanlarının sahələrini artırır, sahələrin çoxluğunu yaradır və nəticədə resurlara sahib olan şəxsin də hüquqlarını sahələr üzrə genişləndirir. İnsanlar daha çox hüquqlara malik olduqlarından **hüquq kəmiyyəti** adlana biləcək məfhum meydana gəlmiş olur. Hüququn artan kəmiyyəti (mücərrədlik baxımından), yəni ona aid olan məfhumların çoxluğu onun tərkibini genişləndirməklə bərabər, şəxsin hərəkətinin sferalar üzrə kəmiyyətini də artırır.

Hüquq tərkib toplusu kimi vahid olmaqla yanaşı, həm də hissədir. Belə ki, hüquq insanların mənəvi aləminin tərkib ünsürüdür, digər tərkibləri zənginləşdirən bir kriteriyadır. Hüquqların (ixtiyar, səlahiyyət) genişlənməsi və istedadın, qabiliyyətin artması məhz insanların fəaliyyət sahələrinin böyüməsinin əsaslarını təşkil edir və insanların şəxsiyyətlər kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Hüququn genişlənməsi insanların münasibətlər və əlaqələr funksiyalarını genişləndirir və insanların imkanları artır, daha çox məlumatlar əldə edirlər. Məlumatların çoxluğu da insan davranışlarının zənginləşməsinin əsaslarını təşkil edir və insanlarda əxlaqın zənginləşməsinə və insanların davranış normalarının daxilən təkmilləşməsinə gətirib çıxarır. Şəxsiyyətlər o halda yetişirlər ki, onlar öz istedadlarını qabiliyyətləri və bilikləri (yəni sistemləşmiş məlumatları) ilə üzvi qaydada sintez etdirmiş olurlar. Səmərəli sintez şəxsiyyətlərin yetişməsinin fundamental şərtlərini meydana gətirir.

Hüquq insanları müxtəlif sahələr üzrə istiqamətləndirən əsas kriteriyadır. İnsanların bütün sahələrdə hərəkətlərinə mənə verən və ona status qazandıran məhz hüquq kriteriyasıdır. İnsanların maraqlarının hərəkətlə ifadəsi və yerinə yetirilməsi məhz hüquq kriteriyası ilə müəyyən olunur. Hüququn funksional əhəmiyyət kəsb edən kriteriya olması vacib amilə çevrilir. Bütün sahələrdə olan hüquqlar ayrı-ayrı insanlara ixtiyar verir ki, həmin sahələrdə təmsil oluna bilsinlər. Deməli, hüquq sahələr üzrə imkan yaradan amil və kriteriyadır. Hüquq tərkib etibarilə universallaşdırıcı məfhum olduğundan, tərkibi çox zəngin olduğundan məhz insanların bütün sahələrdə maraqlarının formalaşmasının əsaslarını təşkil edir.

Qeyd olunduğu kimi, insan özü bir məfhumdur və hüquq məfhumu bu məfhum içərisində tərkibdir və məhz burada **məhdudlaşdırıcıdır. İnsan isə genişləndirici məfhumdur.** Hüquq özü isə ayrıca şəkildə idrakın obyektinə və predmetinə olaraq **genişləndirici məfhumdur.** Bu məfhumdan

məhdudlaşdırıcılıq meydana gələ bilər. Belə hökmlər və nəticədən çıxış etmək olar. Hüquq insana aiddir. Hüquq məfhumdur. **Deməli, insan hüquqları məfhumdur.** Onun tərkibi var. Hüquq əxlaqı da özündə birləşdirir. Eyni zamanda ixtiyar və səlahiyyətləri və s. kimi kriteriyaları, komponentləri də özündə cəmləşdirir. Belə bir fikir var ki, **hər bir mücərrəd təfəkkür məfhum formasında həyata keçirilir.**⁷²

İnsan hüquqları bir məfhum kimi əlamət müəyyənedicidir. İnsanların həyat tərzini, hərəkətlərini, öz aralarında olan münasibətlərini və aralarında olan əlaqələrini müəyyən edəndir. (*Qeyd: əlamət müəyyən cisim və hadisələr arasındakı oxşar və yaxud fərqli cəhətlərdir. Obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələrin öz aralarında həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri, tərəfləri vardır, bu oxşar və fərqli cəhətlər cisimlərin əlamətləri adlanır.*)⁷³ Əlamətlər mühüm və qeyri-mühüm olur. Mühüm əlamətlər zəruri olaraq cismə xas olan, onun daxili təbitəni və mahiyyətini ifadə edən əlamətlərdir. Cisim və hadisələrə aid, yaxud aid olmayan və onun mahiyyətini əks etdirən əlamətlər isə qeyri-mühüm əlamətlər adlanır.⁷⁴ Məntiq elminin izahına əsasən, məfhumlar məntiqi quruluşa malikdir. Hər bir məfhumun predmetindən asılı olmayaraq iki cür xarakteristikası vardır: 1) məzmun; 2) həcm. **Məzmun** müəyyən məfhumda əks olunan cisim və hadisələrin mühüm və ən ümumi əlamətlərinin məcmusudur.⁷⁵ **Həcm** məfhumda əks olunan cisim və hadisələrin məcmusudur.⁷⁶ **İnsan hüquqlarının həcminə** onun ünsürlər daxildir. İnsan hüquqlarının həcminə insanların hüquqlarını yaradan tərkib komponentləri aid olur. Məsələn, ləyaqət, şərəf, azadlıq (hərəkətlərin və ifadələr bildirməyin azadlığı, azad cəmiyyətdə yaşamaq), sərbəstlik, vicdan, namus, ədalət, bərabərlik və s.

⁷² M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 50.

⁷³ Yenə orada. s. 53.

⁷⁴ Yenə orada. s. 54.

⁷⁵ Yenə orada. s. 62.

⁷⁶ Yenə orada. s. 63.

kriteriyalar insan hüquqlarının tərkibidir, onun həcmidir. *(Qeyd: hüquq və azadlıq məfhumları qarşılıqlı şərtləndirici məfhumlardır. Azadlıq hüququ yaradır, hüquq da azadlığın əsaslarını təşkil edir. Hüquq özü azad şəraitdə meydana gələn məfhumla çevrilir. Hüquq onunla bağlı olan bütün məfhumlar üçün səlahiyyət rolunu oynayır. Səlahiyyətli hərəkət, sərbəst hərəkət elə azadlığı yaradır. Bu hərəkətlərin azad şəkildə edilməsi də hüquqlardan və hüquqların azadlığından ortaya çıxır. Azadlıq və hüquq digər məfhumlar üçün də tamamlayıcı məzmun rolunu oynayır. Məsələn, İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (4 noyabr 1950-ci ildə Romada qəbul olunmuşdur) yazılır: Hər kəsin azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. Heç kəs qanunla müəyyən olunmuş hallardan və qaydadan başqa azadlıqdan məhrum edilə bilməz. (Maddə-5); Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqda öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbəşinə, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.(Maddə-9). Hər kəs öz fikrini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquqa öz rəyində qalmaq azadlığı, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən hər hansı maneə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığı daxildir. (Maddə-10)⁷⁷. Ümumiyyətlə isə, hər azadlıq və sərbəstlik, azad hərəkət hüquq ola bilməz. O hərəkətlər və hadisələr hüquq olur ki, orada azad şəraitdə müsbət və faydalı hərəkətlər edilmiş olsun. Bu baxımdan da müsbət nəticələr verən azadlıq hüququn əsasını təşkil edir. Məsələn, cinayətin*

⁷⁷ **İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası. 4 noyabr 1950-ci ildə Romada qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2001-ci il 25 dekabr tarixli, 236-II Q nömrəli Qanunu ilə ratifikasiya edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013, ss.93-100.**

azad və sərbəst şəkildə törədilməsi heç də hüquq (müsbət hüquq) ola bilməz. Hamı tərəfindən qəbul edilən deyil. Azadlığın özü də məhdudlaşandır və bu, hüquq vasitəsilə, qəbul edilən hüquq normaları ilə məhdudlaşır. Azadlığı da hərəkətlər və onların edilməsinin əsasları, hərəkətlərin məzmunu məhdudlaşdırır bilir. Məsələn, cinayətlərin törədilməsi cinayəti törədən şəxslərin hüquqlarını məhdudlaşdırır bilir. Bununla yanaşı, digər amillər, məsələn, resurs çatışmazlığı, təbii olaraq ortaya çıxan məhdudlaşdırıcı amillər də azadlığın məhdudlaşdırılmasının əsaslarını təşkil edir. Hərəkət mənfiyə çevriləndə hüquqlar azadlığı və hərəkətləri məhdudlaşdırır. Mənfi hərəkətlər o hərəkətlərə deyilə bilər ki, bu hərəkətlər edilərkən əxlaqın sərhədlərindən tamamilə qırağa çıxılsın. Bu anda hərəkət mənfi və cinayət tərkibli olur. Azadlıq təbiidir, insanların daxilinə xasdır. Bu baxımdan da hüquq da təbiidir. Hüquqlar azadlıqları doğurur, azadlıqlar da hüquqların yaranmasını şərtləndirir. Bu bağlayıcılıq həm də bir-birini məhdudlaşdıran vasitələrə çevrilir).

Eyni zamanda insan hüquqlarının həcminə vəzifə, səlahiyyət, ixtiyar, məsuliyyət və öhdəlik kimi amillər də daxil olur. İnsan hüquqlarının bütün tərkibi əsasən müsbətliklərdən ibarət olur. İnsan hüquqları bölücü, birləşdirici, sistemləşdirici, qruplaşdırıcı, sahələrə ayırıcı, uyğunlaşdırıcı, oxşarlaşdırıcı və s. kimi funksiyaları özündə əks etdirir. Hüquq qabiliyyətlərə uyğun olaraq vəzifələr bölgüsünü, o da şəxslər arasında subordinasiyanı (təbə olmanı) əmələ gətirir.

İnsan hüquqları ümumi məfhumdur. Lakin onun içərisində fərdi məfhumlar da vardır. Məsələn, uşaqların hüquqları, qadınların hüquqları, yaşlı insanların hüquqları; peşə fəaliyyəti üzrə hüquqlar, məsələn, alimlərin hüquqları, müəllimlərin, həkimlərin hüquqları, təyyarəçilərin hüquqları, əsgər və zabidlərin hüquqları, dövlət qulluqçularının hüquqları və s. ayrı-ayrı məfhumlar kimi qəbul olunmalıdır. İnsan hüquqları həm də toplayıcı məfhumdur. **(Qeyd: toplayıcı məfhumlar**

həm də ümumi məfhumlardır. Toplayıcı məfhumlarda bir çox ümumi əlamətlər, ünsürlər toplanır).⁷⁸

Eyni mənalı məfhumlar bunlardır: məsələn, Aristotel-qədim yunan fəlsəfəsinin Makedoniyalı İsgəndəri, Məntiq elminin banisi. M.F. Axundov-XIX əsr Azərbaycan xalqının materialist filosofu. Heydər Əliyev-Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri. İnsan hüquqları ilə əlaqədar olaraq, **eyni mənalı məfhumlar** baxımından demək olar: **hüquq** - *azadlıq və sərbəstliklər şəraitində insanların hərəkətlərini şərtləndirən əsas kriteriya. Hüquq -insan hərəkətlərini normalara salan əsas tənzimləyici vasitə.* Daha bir eyni mənalı məfhum kimi qeyd etsək deyə bilərik ki, **hüquq** -insanların vəzifələrini və öhdəliklərini yaradan, insanların (tərəflərin) leqal hərəkətlərinə haqq qazandıran əsas kriteriyadır. Burada insan hüquqlarının məzmunu açılır. (*Qeyd: hər bir məfhumun iki tərəfi vardır: məzmun və həcm. Məfhumların məzmununu açmaq üçün tərifi-dən (məntiq əməliyyatı), həcmi açmaq üçün isə bölgü-dən istifadə olunur.*)⁷⁹

İnsan hüquqları geniş həcmli məfhumdur. Ayrı-ayrı kriteriyaların, məsələn, qadınlara hüquqları, uşaqların hüquqları, əlillərin hüquqları isə onların içərisində dərk olunur. Burada tabeli məfhum vardır. İnsan hüquqlarının dialektik məzmunu onun tabel məzmununu yaradır.

Həcmli nə tamamilə, nə də qismən uyğun gəlməyən məfhumlara **uyuşmayan məfhumlar** deyilir. *Uyuşmayan məfhumların üç növü vardır: müştərək tabeli məfhumlar (koordinasiya münasibətində olan məfhumlar); 2) əks məfhumlar (kontrar); üçüncüsü, zidd (kontradiktor) məfhumlar.*⁸⁰ **Çarpazlaşan məfhumlar** mövcuddur. Məsələn, kommunist və mühəndis məfhumları mövcuddur. Bunlar ayrı-

⁷⁸ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 68.

⁷⁹ Yenə orada s. 83.

⁸⁰ Yenə orada. s. 76.

ayrı məfhumlardır. Bu iki məfhumun kəsişməsində mühəndis-kommunist məfhumu yaranır.

Əks (kontrar) məfhumlar belədir. Məsələn, sutka məfhumu vardır. Bunun içərisində isə gecə və gündüz olan əks məfhumlar mövcuddur. İnsan hüquqları ilə bağlı demək olar: ərlə arvadın hüquqları eynidir. Bu iki hüquq birləşməsi **nikah hüququnun** əsasını yaradır. Burada tamamlama vardır. İnsan hüquqlarının bölgüsü də məhz əks məfhumlarla zəngindir.

Zidd (kontradiktor) məfhumlar belədir: qara və ağ məfhumları. Məsələn, cinayətkarın hərəkətləri onun özü üçün haqdır. Lakin onun cinayətin hüququnun (mənfi hüququn) əksi cəza hüququdur.

Məfhumların ümumiləşdirilməsi prosesləri vardır. Məsələn, insan hüquqları, qadın hüquqları, uşaq hüquqları, ailə hüquqları, məişət hüquqları, sosial hüquqlar və s. Ümumiləşdirmədə fikir geniş məzmunlu məfhumdan az məfhumlu məzmunla doğru hərəkət edir.

Məfhumlar həm məhdudlaşdırılır, həm də genişləndirilir. Məntiq kitabı, kitab, dərs vəsaiti, vəsait, əşya və varlıq-burada genişləndirmə mövcuddur. Canlı, insan, kişi, uşaq, azərbaycanlı və s. –burada isə məhdudlaşdırma var. İnsan hüquqlarında da biz belə genişləndirmənin və məhdudlaşdırılmanın əsaslarını görə bilirik. İnsan hüquqları geniş məfhumdur. Onun içərisində əlillərin hüquqları isə məhdudlaşdırıcıdır.

İnsan hüquqları anlayışının, məfhumunun nominal (lat. Nomen-ad deməkdir) tərfi var. *Nominal təriflə ya sözün özünün mənası aydınlaşdırılır, ya da sözün mürəkkəb təsvirini qısaldılmış formada ifadə edən müəyyən terminin elmə daxil edilməsi göstərilir.*⁸¹ Nominal təriflə real tərif bir-birindən fərqlənir.

⁸¹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 89.

Hüquq məfhumunu bölmək olur:

Cins və növə məxsusluq baxımından,

- bütün insanların hüquqları;
- kişilərin hüquqları;
- qadınların hüquqları;
- anaların hüquqları;
- uşaqların hüquqları;
- gənclərin hüquqları;
- qocaların hüquqları

Yaşayış məskəni baxımından

- kəndlilərin hüquqları;
- şəhər sakinlərinin hüquqları;
- çətin şəraiti olan dağ yerlərində və digər əlverişsiz coğrafi-iqlim şəraitində, eləcə də çətin geosiyasi vəziyyətlərdə sərhəd zonalarında yaşayan şəxslərin hüquqları (bunlar həm də güzəştli hüquqlara aiddir) və s.

Peşə fəaliyyəti baxımından

- müəllimlərin hüquqları;
- alimlərin hüquqları;
- həkimlərin hüquqları;
- hərbçilərin hüquqları və s.

Güzəştli təbəqə və himayəyə, qayğıya ehtiyacı olmaq baxımından

- uşaqların və körpələrin hüquqları;
- valideynlərini itirmiş və kimsəsiz uşaqların hüquqları;
- anaların, hamilə qadınların və dünyaya yeni uşaq gətirmiş anaların hüquqları;
- müalicəyə və köməyə, yardıma xüsusi ehtiyacı olanların hüquqları;
- əllilərin hüquqları;
- qocaların hüquqları və s.

Xüsusi güzəştli təbəqənin hüquqları, xarici ölkə diplomatik nümayəndələrinin hüquq və güzəştləri – imtiyazlar və toxunulmazlıqlar baxımından,

-xüsusi titula malik olan şəxslərin (ordenlər, medallar və fəxri adlar almış şəxslər) hüquqları;

-dövlət və hökumət rəsmilərinin imtiyaz və toxunulmazlıqları (ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə);

-millət vəkillərinin toxunulmazlıqları;

-dövlət qulluqçularına verilən güzəştlər;

-diplomatik nümayəndəliklərin imtiyazları, immunitetləri və s.

Ümimiyyətlə, bölgünü çox geniş şəkildə (insan hüquqları anlayışını ümumiləşdirməklə) aparmaq olar. Burada fəaliyyət və çatışmazlıqlar hüquqların genişlənməsinin (*məsələn, alimin fəaliyyəti onun hüququnu genişləndirir, xəstəlik çatışmazlıq olduğuna görə müəyyən məsələlərdə xəstə insanların hüquqlarını genişləndirir*) və məhdudlaşmasının (*cinayət əməli hüquqları məhdudlaşdırır*) əsaslarını təşkil edir. Hüquqlardan güzəştlər yaranır. Güzəştlər həm çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün (pozulmuş vəziyyəti təkrar nisbi tarazlıq vəziyyətinə qaytarmaq üçün), həm də əlavə olaraq inkişafı şərtləndirmək məqsədilə (*məsələn, əlavə mükafatların verilməsi şəxslərdə əmək qabiliyyətinin çoxalmasına və ruhun yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər*) tətbiq olunur.

“İnsan hüquqları” anlayışı

İnsan hüquqları məfhum kimi əsasən bir qədər məhdud mənada başa düşülür. Burada insan hüquqları məfhumunun tərkibi və məfhumun özünün digər məfhumlar üçün tərkib olması məsələsi aydınlaşdırılır. İnsan hüquqları məfhumunun tətbiqi məsələləri və tətbiqi obyektləri burada önəmə malik olur. İnsan hüquqları bir anlayış kimi isə daha da geniş

mənada dərk olunmalıdır. Anlayış özü elə məfhumdan yaranır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə əsasən, anlayış bir şey haqqında məntiqi cəhətdən formalaşmış ümumi fikir, təsəvvür, məfhum kimi başa düşülür.⁸² İnsan hüquqlarının anlayış kimi dərk olunması baza etibarilə mürəkkəb məzmunun üzə çıxmasından ibarətdir. İnsan hüquqlarının anlayış kimi başa düşülməsində həmçinin onun ayrı-ayrı sahələrə bölünməsi də mühüm rol oynayır. İnsan hüquqlarının sahələr üzrə bölünməsi və sahələr arasında əlaqələrin yaradılması vahidliyi meydana gətirir və bu da insan hüquqlarının geniş məzmununu ortaya çıxarır. İnsan hüquqları anlayışı dialektik formada dərk etmənin əsaslarını meydana gətirir. İnsan hüquqları anlayışının formalaşmasının əsasları bu məfhumun insanların ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlməsindən ortaya çıxır. İnsan hüquqlarının geniş formada dərk olunması onun konseptuallığını zəruri edir. İnsan hüquqları məfhumlarının tərkibi və bölgüsü onun anlayış kimi dərk olunmasının nəzəri əsaslarını yaradır. İnsan hüquqlarının mürəkkəbliyi və zəncirliyi onun anlayış kimi formalaşmasında xüsusi önəmə malik olur.

İnsan hüquqları anlayışı onun həm fəlsəfi, həm də elmi əsasla izahında öz əksini tapır. Anlayış olaraq geniş tətbiq olunması da daxili zəngin məzmun etibarilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqları fəlsəfə və elmin obyektinə olaraq dərk olunmaq baxımından mühüm önəmə malik olur.

İnsan hüquqları (əsas hüquqlar) imperativ olduğundan onu daima formal məntiq əsasında anlamaq daha məqsədəuyğundur. Lakin bununla yanaşı, burada dialektik məntiq də mümkündür. Məsələn, insan fəaliyyətinin nəticələri vardır. Bu nəticələr insanların hüquqlarının daxilən və xaricən genişlənməsinə gətirib çıxarır. Bu anda dialektikanın qanunları

⁸² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I Cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh., s. 120.

əsasında dərk etmə meydana gəlir. Dialektikanın metodları insan hüquqlarını resurs və məkan, zaman əsasında öyrənilməsinin əsaslarını üzərə çıxarır. İnsan hüquqlarını dialektikanın əsasları ilə öyrənmək o deməkdir ki, insan hüquqları şərtlər əsasında genişlənir və şərtləndiricilik yolu ilə bu hüquqlar böyüyür və insan fəaliyyəti genişlənir. Böyüdükcə insan hüquqları özündə həm də dərk olunmaq üçün formal məntiqin mürəkkəb əsaslarını yaradır. Formal məntiq (klassik məntiq) həm də riyazi bir məntiqdir. Ona görə də təfəkkürün dərinləşməsində bu məntiqdən geniş istifadə olunmalıdır. Formal məntiqdə mühakimə düzgünlüyü vardır. Mühakimə düzgünlüyünün və mürəkkəb düşüncələr, çoxlu sayda formal məntiqi fikirlər özü dialektik məntiqin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan formal məntiqi dialektik məntiqin içərisində axtarmaq daha məqsəduyğundur. Dialektik məntiq obyektə hərtərəfli öyrənir. İnsan hüquqları da hərtərəfli olduğundan və sahələr arasında əlaqələr mövcud olduğundan dialektik məntiq yolu ilə mühakimələr aparmaqla insan hüquqlarını geniş şəkildə öyrənmək olar. İnsan hüquqları anlayışının genişliyi insan hüquqlarının struktur baxımından təhlilinin əsaslarını təşkil edir. Tam şəkildə tərkibin öyrənilməsi anlayışların əsaslarını yaradır. Ümumiyyətlə, dərk olunması baxımından hüquqların geniş spektrləri onun anlayışı kimi dərk olunmasının şərtlərini meydana gətirir.

İnsan hüquqları da dərk olunmaq baxımından, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, formal və dialektik məntiqin obyektidir. İnsan hüquqlarının tərkibi çox geniş olduğundan və universal mənalar kəsb etdiyindən fəlsəfənin əsas obyektə kimi qəbul olunur.

İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında sillogizm

İnsan hüquqları anlayışı fəlsəfənin obyektindən olduğundan onun mənasının açılması üçün sillogizmdən geniş istifadə oluna bilər. İnsan hüquqları anlayışının hərtərəfli məzmunu onun tərkibinin genişliyindən ortaya çıxır. İnsan hüquqları anlayışının bütün sahələri əhatə etməsi onun universallığını və xüsusiyyətini aşkarlayır. Bütün sahələrdə insan hüquqları anlayışının xüsusiyyətləri –daxili məzmunu, mahiyyəti formalaşır və baza ideoloji xətt kimi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqları anlayışının daxili məzmunu bir-birini bağlayan şərtləndirici ifadələrlə açılır. Bir ifadə digər ifadələr üçün həm başlanğıc rolunu oynayır, fikirlərin məntiqi qaydada törənməsi halları meydana gəlir, həm də şərtləndiricilik kimi əhəmiyyətə malik olur. İnsan hüquqları anlayışının dərk olunmasında sadə və formal məntiq, yəni sillogizm onun tərkib ifadələri arasında bağlayıcılığı yarada bilər.

Təbiətin quruluşu vahidlikdən və tərkiblərdən, bu baxımdan ümumilikdən və xüsusilikdən ibarətdir. Bu quruluş içərisində eyniliklər, oxşarlıqlar, fərqlər və ziddiyyətlər eyni və müxtəlif koordinatlarda cəmləşmişdir. Müxtəlif koordinatlar və xassələr (*xassələrin müəyyən edilməsi təbii ki, insan duyğu orqanlarına xasdır. İnsanların duyğu orqanları xassələri ayırd edə bilər və əlamətlərə görə predmetlər ayrılır. Xassələrin müəyyən edilməsində vahid və ümumiləşdirici, bu baxımdan universal kriteriyalar, meyarlar, etalonlar (müəyyən edilmiş ölçü vahidinin dəqiq nümunələri)*) iştirak edir. Xassələrin müəyyən edilməsi təbii ki, sistemləşdirməni, qruplaşdırmanı meydana gətirir. Sistemləşdirmə və qruplaşdırma özü də xassələrin müəyyən edilməsi istəklərindən formalaşır.

Məzmun əlamətə bağlıdır. Forma isə təzahürə. Məzmun daxili gerçəkliyi və zahiri mənanı, eləcə də daxili mənanı əks etdirir, forma isə onun predmetin, əşyanın görünüşünü təzahür

etdirir. Əlamət xassələndirmə kriteriyasıdır. Forma müxtəliflikləri də siniflərə (*müəyyən keyfiyyətlərə, xüsusiyyətlərə malik olan eyni şeylərin məcmusu*), növlərə (*növ-dürlü, cəhət, çeşid kimi izah edilir*) ayırmadır. Hər bir forma içərisində özünəxas məzmunu axırtarmaq lazımdır. Əlamətlərin ayırd edilməsində forma- məzmun vəhdəti mövcuddur.

Təbiətin təbii (*burada müəyyən qüvvələrin təsiri ilə meydana gələn*) və ardıcıl, əlaqəli quruluşu, yəni təbii məntiqi ardıcılığı və bağlılığı mövcuddur, hər şey təbii nizamlama qanunlarına tabedir, eləcə də insanlar material aləmdən istifadə edərək özlərinin maraqlarına və məqsədlərinə uyğun olaraq münasib quruluşları meydana gətirirlər. Nizamlama qanunları təbiətdə olan şeyləri birləşdirir və vəhdəti əmələ gətirir. Bütövün hissələrə parçalanaması da müəyyən qüvvələrin təsirləri ilə həyata keçirilir.

İnsanlarda mövcud olan yaradıcılıq və quruculuq qabiliyyətinin (*burada həm də istedadı*) inikası təbiətdə harmonik əlaqələrin əsaslarını təşkil edir. İnsan təbiətə nizamlı bir məxluqdur və onun əməyi də nizamsalmağa (*nizamlayıcılığa*) xidmət edir. Nizam təbiətə xasdır. Təbii qanunlar nizamı yaradır. İnsan nizamlıdır. **Deməli, nizam qanıdır.** Buradan da məntiqi düşüncələr meydana gəlir. Məntiqi (loqos) düşüncələr (*burada loqos-yunan.söz, fikir, zəka, qanun. Platon və Aristotələ görə məntiqin prinsipi*) qanunuyğunluqdur və bütün predmetlərin və proseslərin mahiyyətini dərk etmək üçün istifadə olunur və tərkiblər arasındakı əlaqələri və vəhdəti dərk etmək üçün tətbiq edilir. Hesab etmək olar ki, məntiq hər bir halda orta q bir göstəricidir və meyardır, müəyyənədicidir, dərk etmək üçün istiqamətvericidir, təfəkkürü hərəkətə gətirəndir.

Təbiətdə hər şey məntiqi bağlılığa söykənir. Məntiq tərkib etibarilə növlərə və siniflərə ayırma, predmetlərin dərəcələndirilməsi, qruplaşdırma, təsnif etmə (*təsnifat-anlayışın*

*həcmində bölgü aparmaqdan ibarət məntiqi əməliyyatı tətbiq etməyin xüsusi halı; bu hal bölgülərin müəyyən məcmusundan (müəyyən sinfin növlərə bölünməsi, həmin növlərin bölünməsi və s.) ibarətdir)*⁸³ və sistemləşdirmə, universallıq və partikulyarlıq, fərdilik və xüsusilik kimi kateqoriyalara (*kateqoriya-fəlsəfədə maddi aləmin, varlığın ən ümumi və mühüm xassə və münasibətlərini əks etdirən məfhumdur*)⁸⁴ bağlıdır. Bununla yanaşı, mütləq qaydada qəbul etmək olar ki, hər bir şey mütləq riyazi hesaba bağlıdır ki, bu da obyektiv gerçəkliklərin dərk olunmasıdır. Riyaziyyat obyektivliyi obyektivçəsinə dərk etdirir və subyektivliyin də obyektivliyə tabe olmasının əsaslarını yaradır. Tərkib əlamətlərinə görə və proseslərin baş verməsinin zamanla xassəsi olan qruplaşdırma və sistemləşdirmə özündə ardıcılığı, uyğunluğu və uyğunsuzluğu, harmoniya və ziddiyyəti əks etdirir.

Bütün bu qruplaşdırma və sistemləşdirmə, mexanizmləşdirmə insan qavrayışının və şüurunun (*şüur-obyektiv gerçəkliyin yalnız insana xas olan yüksək formasıdır. Şüur insan tərəfindən obyektiv aləmin və öz xüsusi varlığının başa düşülməsində, dərk edilməsində fəal iştirak edən psixi proseslərin vəhdətindən ibarətdir*)⁸⁵ həm də yüksək əqlinin məhsuludur. Buradan da belə bir məntiqi nəticə ortaya çıxır ki, intellekt və yüksək şüur, dərk etmə və təfəkkür tərzii hər bir şeyin ardıcıl şəkildə və əlaqəli formada dərk edilməsini şərtləndirir. İnsan psixikasına aid olan şeylər (psixikanı formalaşdıran bütün tərkib ünsürlər) insanların məntiqi

⁸³ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

“Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 418.

⁸⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II Cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 səh.

⁸⁵ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

“Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 512.

əsaslarla dərk etmələrinin əsaslarını yaradır. Buradan da belə bir məntiq ortaya çıxır ki, insan elə təbiətin nizamlı bir məxluqdur və təbiətin nizamlı quruluşundan doğan və yaranan bir varlıqdır.

Sillogizm nədir. Bu barədə elmi yanaşmalar nələrdən ibarətdir. Əvvəlki fikirlərdə sillogizmə dair bəzi nümunələr gətirilib. *Elmi izahlara əsasən, təfəkkürün əsas formaları-məfhum, hökm və əqli nəticədir. Bu baxımdan, sillogizm təfəkkürün əsas formasıdır. Təfəkkürün formalarını məntiq elmi öyrənir.*⁸⁶

İnsan təfəkkürü onun həyatının bütün mexanizmlərini işə salır və təbii mexanizmlə müəyyən olunmuş və əldə edilmiş submexanizmləri (insanların yaratdıqları mexanizm) işə salır. Submexanizm insanların təbii əqli təfəkkürlərinin fəaliyyət mexanizmlərinə bağlıdır. İnsan təfəkkürü anlamaq və qavramaq (*qavrayış-psixologiyada, hiss üzvlərinə bilavasitə təsir edən cism və hadisələrin bütövlükdə inikasına deyilir. Bu proses obrazın yaranması ilə bitir*)⁸⁷ xüsusiyyətlərinə malikdir.

Elmi-məntiqi izahlara əsasən, sillogizm –üç sözdən ibarət olan məntiqi fikirdir: iki giriş (aydınlaşdıran) söz və bir nəticə söz. Sillogizm nümunəsi: ağıllı söz məqbuldur. İş insanın cövhəridir.⁸⁸ *Sillogizm-* (yun.*sollogismos-nəticə çıxarmaq, yekunlaşdırmaq*)-ümumidən xüsusiyyət keçməklə nəticə çıxarmaq deməkdir. **Sillogistika** –nəticələr çıxarmaq haqqında təlimdir.⁸⁹ *Logizm-nəticə çıxarmaq, dünyanın məntiqi nizamı haqqında təlimdir.*⁹⁰ *Məntiq (yunanca logos)-düzgün bacarıq və ardıcılıqdır. Elementar formal məntiq hər bir anlayışa aid edilir. “Sillogizm” yunan (syllogismos) sözü olub “nəticə”*

⁸⁶ M.M. İsrəfilov. *Məntiq: Dərs vəsaiti*.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 19.

⁸⁷ M52. Məmmədov İ. *İzahlı psixologiya lüğəti*. Bakı, “Təhsil”, 2002, 76 səh., s. 45

⁸⁸ <http://wikipedia.org/wiki/Sillogizm>

⁸⁹ Həmin mənbə.

⁹⁰ Ф.56. *Философский энциклопедический словарь*.-М.: ИНФРА-М, 1999.-576с., səh. 244.

mənasını verir. Aydındır ki, sillogizm nəticələrə gəlmədir, müəyyən mühakimələrdən nəticələr çıxarmaqdır. Sillogizm-sadə, mürəkkəb, qısaldılmış (ixtisarlaşdırılmış) və mürəkkəb ixtisarlaşdırılmış olur.⁹¹

Sillogizm, qəti mülahizələri əks etdirən mühakimələr olursa, onda müvafiq olaraq **qəti (kateqorik)** sillogizm adlanır. Sillogizmdə iki mühakimə vardır.⁹² Bunlar sillogizmin üç terminindən ibarətdir. Hərflər olaraq S, P, M istifadə olunur. P-bu, böyük termindir, S-küçük termindir, M-isə orta bağlayıcı termindir. Digər sözlə, P-termini geniş həcminə görə kimi daha genişdir. S-termini isə daha məhduddur (dardır). Bu baxımdan böyük termin mühakimənin predikatıdır. (Predikat-məntiqdə mühakimə obyektini-subyektini müəyyən edən anlayış kimi başa düşülür). Küçük termin isə mühakimənin subyektidir. S (küçük) və P (böyük) terminlər öz aralarında orta (M) anlayışı ilə bağlıdır.⁹³ **Qəti sillogizmə nümunə:**

Bütün boksçular-idmançılardır. .

Bu insan –boksçudur.

Bu insan –idmançıdır.⁹⁴ Burada “boksçu” sözü orta termindir, bağlayıcıdır. Birinci mühakimə-böyük termindir, ikinci-küçük termindir.⁹⁵

Qəti mühakimənin orta terminin vəziyyətindən asılı olaraq, dörd forması mövcuddur. Birinci halda böyük mühakimə ümumi, küçük mühakimə isə təsdiqedicidir olmalıdır. Qəti mühakimənin ikinci forması mənfəi nəticəni verir, onun mühakiməsindən biri də mənfəi olur.⁹⁶ Birinci halda olduğu

⁹¹ Понятие силлогизма. Простой категорический силлогизм.
http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/99495/57/Shadrin-Logika_konspekt_lekcii.html.

⁹² Понятие силлогизма. Простой категорический силлогизм.
http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/99495/57/Shadrin-Logika_konspekt_lekcii.html.

⁹³ Həmin mənbə.

⁹⁴ Həmin mənbə.

⁹⁵ Həmin mənbə.

⁹⁶ Həmin mənbə.

kimi, ümumi olmalıdır. Üçüncü formanın nəticəsi fərdi (məxsusi), kiçik mühakimə isə təsdiqedicidir olmalıdır. Qəti mühakimənin dördüncü forması isə daha böyük maraqları kəsb edir. Belə məntiqi nəticələrdən ümumtəsdiqedicidir nəticələrə gəlmək olmaz, lakin mühakimələr arasında qanunauyğun əlaqələr vardır. Belə ki, mühakimələrdən biri mənfidirsə, böyük mühakimə də böyük olmalıdır, əgər böyük təsdiqedicidirsə, bu halda kiçik ümumi olmalıdır.⁹⁷

Nəticələrdə təqsim olunma (bölünmə, paylaşma). Nəticələri bölmək üçün termin özü də sillogizmin mühakimələrində bölünməlidir. Məsələn, bəzi maşınlar – pikapdır. Bəzi mexanizmlər-maşındırlar. Bu iki mühakimədən nəticə çıxarmaq olmaz.⁹⁸ Belə hesab etmək olar ki, burada orta bağlayıcı mühakimə termini yoxdur. **Bağlayıcı mühakimə** termini hər ikisinə aid olmalıdır. Mənfəi mühakimələrdən də nəticələr çıxarmaq olmaz. Məsələn, insanlar quş deyillər. İtlər insan deyillər. Burada nəticə çıxarmaq qeyri-mümkündür.⁹⁹ Aşağıdakı qaydalar, əgər sillogizmin mühakimələrindən biri fərdidirsə, uzlaşır, bu baxımdan onun nəticələri də fərdi olacaqdır. Məsələn, bütün boksçular-idmançıdırlar. Bəzi insanlar boksçudurlar. Bəzi insanlar idmançıdırlar.¹⁰⁰

Daha bir mühüm qayda mövcuddur. Belə ki, sillogizmin mühakimələrindən yalnız biri inkardadırsa, nəticə çıxarmaq olar. Ancaq burada inkarda olacaqdır.

Bütün tozsoranlar-məişət texnikalarıdır.

Bu texnika məişət texnikası deyil.

Bu texnika tozsoran deyil.¹⁰¹

⁹⁷ Понятие силлогизма. Простой категорический силлогизм.

http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/99495/57/Shadrin-Logika_konspekt_lekcii.html.

⁹⁸ Həmin mənbə.

⁹⁹ Həmin mənbə.

¹⁰⁰ Həmin mənbə.

¹⁰¹ Həmin mənbə.

Digər bir yanaşmada da qeyd olunur ki, **sillogizm**-deduksiya metodu olaraq, ümumidən xüsusiyyə keçməklə, üç mühakimə metodunu meydana gətirir: böyük mühakimə, kiçik mühakimə və nəticə. Tam və yaxud qəti mühakimə sillogizmi belə yaranır:

1) heç bir təmiz insan oliqarx ola bilməz.

2) İvanov-təmiz insandır

3) nəticə olaraq, İvanov oliqarx ola bilməz.

Qısaltılmış sillogizm özündə mühakimələrdən və və ya da nəticələrdən birini əks etdirmir. Məsələn, bizim şirkət çiçəklənir. Ona görə ki, bütün neft şirkətləri çiçəklənir. Burada “biz neftçilər” mühakiməsi buraxılmışdır.¹⁰²

Sillogizm qəti, hipotetik və bölücü olur.

Daha bir elmi yanaşma. Məntiqə əsasən hesab etmək olar ki, bütün hökmlər **sadə** və **mürəkkəb** olur. Mürəkkəb hökmlər elə sadə hökmlərdən meydana gəlir. Bu baxımdan uzun və çoxtərkipli konstruksiyalı olur. Sadə hökmlər qəti və assertorik olurlar və bu baxımdan da atributiv (daimi, zəruri, ayrılmaz) və eqzistensial (reallıqda predmetin mövcud olması) olurlar. Sadə assertorik hökmlərin üçüncü növü-predmetlər arasındakı əlaqələr haqqında hökmlərdən ibarətdir. Qəti hökmlər müsbət və mənfə, həmçinin ümumi, xüsusi və tək halda olur.¹⁰³ Hökmlərə ənənəvi məntiqdən baxılmalı olsa, onda qeyd edilməlidir ki, onlar əsasən qəti olurlar. Bu, o mənanı verir ki, hökmlər ya müsbət mənada bu və ya da digər predmetləri təsdiq edirlər, ya da inkar edirlər. Beləliklə, qəti hökmlər müsbət və mənfə olurlar. Məsələn, “Ay-Yerin peykidir”, Böyük Britaniya-ada dövlətidir”-bu kimi hökmlər müsbətdir. “Heç bir paytaxt qədim deyil”, “Bəzi içkilər fransız içkiləri deyillər” kimi hökmlər isə mənfə olurlar. Qəti hökmlərin bu cürə bölgüsü bağlayıcıların keyfiyyətlərinə görə mövcud olur.¹⁰⁴

¹⁰² Силлогизм. <http://vocabulary.ru/dictionary/14/world/sillogizm>

¹⁰³ Лекция № 11. Простые суждения. Понятие и виды.

http://www.plam.ru/philos/logika_konspekt_lekcii/p11.php.

¹⁰⁴ Həmin mənbə.

Müsbət qəti hökm bu və digər predmetə aid olan əlamətləri müəyyən etmək xüsusiyyətlərinə malikdir.¹⁰⁵ **Mənfi qəti hökmlər isə müsbət keyfiyyətlərə malik deyil.** Bölgüdə digər bir əsas isə say baxımından müəyyən olunur. Bu, o mənanı verir ki, təsnifatın əsasında belə bir sual meydana gəlir ki, müvafiq anlayışın tərkibinə nə qədər müəyyən olunmuş məfhum daxil olur. Bu baxımdan sadə qəti anlayışları **ümumi, şəxsi və təkliyə** aid olan tərkiblərə aid etmək mümkündür.¹⁰⁶ **Ümumi hökmlərin** strukturunda “Bütün S (subyekt) P (predikat)-dir”. Məsələn, “Bütün insanlar-məməlidirlər”. İkinci tip hökm **xüsusi (məxsusi) təsdiqedici** olur. Bunun strukturunu belədir- “Bəzi S (subyekt) P (predikat)-dir”. Məsələn, “Bəzi idmançılar (subyekt) –futbolçudurlar (predikat)”. Sadə qəti hökmlərin üçüncü tipi –**ümuminkaredici** olur. Bu tipin strukturunu -“Heç bir S (subyekt) P (predikat) deyil”. Məsələn, “Heç bir it sürünən deyil”. Sadə qəti hökmlərin dördüncü tipi **məxsusi inkaredici** olur. Bunun formulası belədir. “Bəzi S(subyekt) P (predikat) deyil”. Məsələn, Bəzi göllər (göl burada subyekt) şirinsulu deyillər (predikat-bu, qrammatikada xəbərdir).¹⁰⁷ Bütün hökmlərdə minimum subyekt (S) və predikat (P) vardır. Subyekt kimi predikat da məfhumdur. Bütün məfhumlar kimi onlar da həcm və məzmunla xarakterizə olunur. Əgər məzmun əlamətləri əks etdirən məfhumdursa, onda həcm tabe olan məfhumlar haqqında məlumatlara malik olur.¹⁰⁸

Digər bir elmi yanaşmanı misal çəkək. Məntiq elmində ən sadə fikir aşağıdakı ünsürlərdən yaranır: a) cisim və hadisələrin beynimizdə inikası (latınca S hərfi ilə işarə olunur); cisim və hadisəyə aid olan və yaxud aid olmayan xassənin, əlamətin inikası (latınca P hərfi ilə işarə olunur); v) Copula

¹⁰⁵ Лекция № 11. Простые суждения. Понятие и виды.

http://www.plam.ru/philos/logika_konspekt_lekcii/p11.php.

¹⁰⁶ Həmin mənbə.

¹⁰⁷ Həmin mənbə.

¹⁰⁸ Həmin mənbə.

isə latınca-dir, deyil bağlayıcısıdır.¹⁰⁹ Təfəkkür prosesində bəzən elə hallara da rast gəlinir ki, əqli nəticə formaca düzgün olsa da məzmunca yanlışdır. Bütün ağaclar bar verir(çixış hökmüdür). Çinar ağacdır. Deməli, çinar bar verir. Burada məzmun baxımından səhv məntiqi nəticə var.

Bütün balıqlar tənəffüs edir.

İnsan tənəffüs edəndir.

Deməli, insan balıqdır. Burada burada çixış hökmləri doğrudur. Lakin, çıxarılan nəticə (insan balıqdır) səhvdir.¹¹⁰

***Sillogistika**-sillogistik əqlinəticə haqqında təlim deməkdir. Aristotel tərəfindən formulə edilmiş tarixən birinci məntiqi deduksiya (əsas mühakimə üsullarından və tədqiqat metodlarından biri) sistemidir. Sillogizm subyektiv-predikativ (predikat sözü izahlı lüğətə əsasən, məntiqdə hökmün obyekt haqqında deyilən fikir; məntiqi xəbər) strukturlu üç qoşa hökmü: iki müqəddimə və nəticəni təşkil edən üç termindən ibarətdir.¹¹¹ **Başqa bir mənbədə sillogizmə belə yanaşma edilir.** Sillogizm deduksiya və induksiya ilə bağlıdır. Deduksiya (lat., deductio-nəticələr çıxartma, ümumidən təklidlərin və çoxluqlardan xüsusiyyə keçmə ilə bağlı olan düşünmə prosesidir. Burada məntiqi əsaslarla müəyyən təkliflərdən nəticələr çıxarılır. Məsələn, belə bir cümlə yazılır: əgər qızıl-metaldirsə, metal elektrik keçirəndir. Deməli, qızıl-elektrik keçirəndir. Deduksiyanın əksi isə induksiyaadır. Deduksiya və induksiya bir-birini tamamlayır.¹¹²*

¹⁰⁹ M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh., s. 19.

¹¹⁰ Yənə orada. s. 21.

¹¹¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev.

“Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997, səh. 372.

¹¹² С24. Современная философия: Словарь и хрестоматия.

Ответственный редактор доктор философских наук. Кохановский В.П. Ростов-на-Дону. Феникс, 1996 г. С.511., s.22.

Hər bir material anlayış qavramanın tərkibi olaraq, obyektin subyektiv inikası olaraq dərk olunandır. İnsanların özləri anlayışları (burada predmetlərin və proseslərin əlamətlərini) dərk edirlər və yeni anlayışları ortaya çıxarırlar. Yeni anlayışlar əsasən, həyatdakı proseslər və fəaliyyət sayəsində müəyyən olunur. Anlayışlar və onların dərk olunması obyektiv gerçəkliklərlə və idealizmlə sıx bağlıdır. Bir çox hallarda düşüncələr anlayışları meydana gətirir və obyekt və maddi-material aləm həmin anlayışlara müvafiq olaraq dərk edilə və qavranıla bilir.

İnsan hüquqlarının dərk olunmasında sillogizmdən istifadə olunması mümkündür və bu metod anlayışın tərkibinin daha da dərinlən dərk olunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə qəbul etmək olar ki, insan hüquqlarının təsnifatı, yəni onun bölgüsü, növlərə və qruplara ayrılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan hüquqları ilə bağlı sillogizmi belə qəbul etmək olar: hüquq insana aiddir, insanlar canlı məxluqlar kimi yer üzünün ali varlıqlarıdır. **Deməli, hüquq alidir.** Azadlıq hüququ şərtləndirəndir. İnsan azaddır. **Deməli, insan hüququ şərtləndirəndir.** Əxlaq hüququn sərhəddidir. Əxlaq insanın hərəkətlərinin sərhəddi və məzmunudur. **Deməli, hüquq insan hərəkətlərinin sərhəddidir.** Əxlaq hüquqla bağlıdır. Hüquq insan davranışlarının normasıdır. **Deməli, insan davranışları və hüququ əxlaqla əlaqəlidir.** Dövləti yaradan xalqdır. Dövlət hüquqa malikdir. **Deməli, dövlət hüququ xalqın hüququdur.** Dövlət vətəndaşlardan təşkil olunan bir qurumdur. Vətəndaşlar hüquqa malikdir. **Deməli, dövlət hüquqa malikdir.** Ləyaqət, namus, vicdan, qeyrət, şərəf və s. kimi nemətlər, dəyərlər əxlaqın, mənəvi həyatın tərkibidir. Əxlaq hüquqla vəhdətdədir. **Deməli, mənəvi dəyərlər hüququn tərkibindədir.** Hər kəsin fikir və vicdan azadlığı vardır. Azadlıq hüquqla əlaqəlidir. **Deməli, hər kəsin fikir və vicdan hüququ vardır.**

Dövlət beynəlxalq hüququn əsas subyektidir. Xalq dövləti yaradandır. Lakin burada belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, xalq beynəlxalq hüququn subyektidir. Çünki beynəlxalq münasibətlərdə subyekt və tərəf kimi dövlətlər təminirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, **xalqın yaratdığı dövlət beynəlxalq hüququn subyektidir.**

İnsanların fəaliyyəti məhdudluqla yanaşı, həm də sonsuzdur, insanların imkanlarına bağlıdır. Sonsuzluq hüquqdur. **Deməli, hüquq fəaliyyətdir.** İnsan hüquqları anlayışı çox geniş olduğundan burada ümumidən xüsusiyyə keçmə halları çoxdur. Ümumidən xüsusiyyə keçmə anlayışın tərkibinin hissələrə parçalanması üçün çox mühüm rola malikdir. Sillogizm həm fikirlər arasında məntiqi ardıcılığı və şərtləndiriciliyi təmin edir, həm də ətraflı şəkildə başa düşmənin əsaslarını yaradır. Sadə hüquqi sillogizmə misal olaraq qeyd etmək olar: Bütün xalqlar öz müqəddaratını təyin etmə hüququna malikdirlər. Azərbaycanlılar xalqdır. **Deməli, azərbaycanlılar öz müqəddaratını təyin etmə hüquqlarına malikdir.** İnsanlar kölə halında saxlanılmamalıdır. Qadınlar insandır. Deməli, **qadınlar kölə halında saxlanılmamalıdır.** İnsanlar işgəncələrə və ya ağır, qeyri-insani və ya onların ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır. Uşaqlar insanlardır. **Deməli, uşaqlar işgəncələrə və ya ağır, qeyri-insani və ya onların ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır.** İslamda İnsan Hüquqlarına dair Qahirə Bəyannaməsinin (*İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlər tərəfindən 5 avqust 1990-cı il tarixində Qahirədə qəbul olunmuşdur*) 6-cı maddəsində yazılır: a)Qadın insan ləyaqəti cəhətdən kişiylə bərabərdir və da hüquq və vəzifələrə malikdir. Onun öz vətəndaşlıq statusu və müstəqil maliyyə təminatı vardır, adını və nəsibini qorumaq haqqına malikdir. b) Ailənin

xərc yükü və onun rifahına görə məsuliyyət kişiyyə aiddir.¹¹³ Bunlar hüquq normalarıdır. Misir İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür. Bu bəyannaməni qəbul edib. **Deməli, Misir qadınları və kişiləri bu hüquq normasından istifadə haqqına malikdirlər.**

İnsan hüquqlarının konseptuallığı

İnsan hüquqları anlayışının konseptuallığı ilk növbədə onun ümumi təsəvvürlərdə və ümumi münasibət və əlaqələrdə öz əksini tapması ilə xarakterizə edilməlidir. Hüquq həm də fərdi şəkildə obyektə çevirilir və elm sahələrinin predmeti kimi öyrənilir. İnsan hüquqları və onun təmin olunması həm də ümumi obyekt və predmet kimi humanitar və dəqiq elm sahələrini problem olaraq düşündürür. Hüququn konseptuallığı həmçinin onun universal məzmununda olan atributivliyindədir. Yəni, hüquq insanların hamısını universal qaydada düşündürür, eləcə də bütün insanların hərəkətlərinin əlamət müəyyənedicisinə çevrilir. Buna görə də anlayışın geniş fəlsəfi məzmunu vardır və hər kəs tərəfindən (təbii ki, böyük adamlar nəzərdə tutulur) dərk oluna bilər. İnsan hüquqları anlayışı ümumi bir obyektədir və hər kəsin düşüncəsi daxilindədir. Hüquqları bütün insanlar ilk növbədə azadlıqda axtarırlar və azadlığın real ifadəsində görürlər. Azad hərəkətlər və ifadələr insan hüquqlarına təkan verən, eləcə də insan hüquqlarını özündə daşıyan amillərdir. Hüquq azadlıqdadır və hərəkətlərin hamısının tərkibindədir. Hüquq hərəkətlərin sadəcə olaraq normalara və qaydalara salınması xarakterini və funksiyasını özündə əks etdirmir. Hüquq həm də hərəkətləri

¹¹³ **İslamda İnsan Hüquqlarına dair Qahirə Bəyannaməsi** (*İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlər tərəfindən 5 avqust 1990-cı il tarixində Qahirədə qəbul olunmuşdur*). AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı-2013, səh. 130.

qoruyur, münasibətlər və əlaqələr sferasında istiqamətləndirir və hərəkətləri edən şəxslərin maraq və ehtiyaclarını, tələbatlarını ödəyən əsas ümumiləşdirici və konkretləşdirici kriteriya kimi çıxış edir. Hüququn konseptuallığı universal əsaslarla insanların səlahiyyət və vəzifələrinin vəhdətini yaratmaqdadır.

Hüquq özü bir böyük anlayışdır və əhatəlidir. Onun əhatəliyi və genişliyi insanların fəaliyyətinin genişliyində bürüzə verir. İnkişafın ardıcılığı hüquqların genişlənməsi üçün əsas şəraitlərin yaranmasını təmin edir və müvafiq resursları meydana gətirir. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının geniş olması onun tərəflərin hüquqlarında təsbit olunması ilə də əlaqəlidir. İnsanlar fərdi qaydada və qrup halında tərəf olurlar və tərəflərə çevrilən zaman onların da hüquqları və səlahiyyətləri və vəzifələri ortaya çıxmış olur. İnsanlar həm fərdi əsaslarda, həm də təşkilatlar səviyyəsində hüquqlar əldə etmiş olurlar. Kollektiv hüquqlar fərdi hüquqların zənginləşməsi üçün enerji rolunda çıxış edir. Məsələn, hər hansı bir qanunvericilik aktı fərdi qayda ilə yanaşı, ümumi əsaslarla da hüquqları təmin etmiş olur. Hüquqların konseptuallığı onların universal strukturlarında da öz əksini tapır. Hüquqlar normaların yaranmasının əsaslarını təşkil edir və sənədləri ortaya çıxarır. İnsanların fərdi əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyətləri (istər fərdi qaydada, istərsə də təşkilat çərçivəsində fərdi fəaliyyətləri) insan hüquqlarının konseptuallığını şərtləndirir. Hüququn ümumi sənədlərdə və universal normalarda təsbit olunması da onun konseptuallığını, yəni ümumi təsəvvürün obyektini olmasını dəyərləndirir. Hüququn konseptuallığı onun ayrı-ayrı sahələr arasında bütöv formalar yaratmasının əsaslarını təşkil edir.

Hüquq çox geniş səviyyəli və əhatəli dərkətmənin obyektidir. Bu baxımdan da spesifik və dərin, əhatəli məna kəsb edir. Hüququn dərin mənalılığı onun universal tərkibə malik olmasındadır. Eyni zamanda insanların mənəviyyətinə

aid olan bütün kriteriya və anlayışları özündə əks etdirməsidir. Hüquq iradəyə, əqli düşüncəyə bağlıdır və hərəkətləri də məhz şüuru olaraq tənizmləyən kriteriyadır. Hüququn konseptuallığı həm də onun tərkibində birləşdiriciliyin və ümumiliyin yaradılmasındadır. Hüquq öz daxilində ləyaqət, şərəf, namus, vicdan kimi əxlaq normalarını və qaydalarını cəmləşdirir. Hüququn fəlsəfi aspektlərlə dərk olunmasında konseptuallığı (çox dərin olması və daxilən sahələr üzrə bağlayıcılığı yaratması) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq anlayışı özü insanların bütün sahələrdə fəaliyyətlərini bağlayır, yəni fəaliyyət istiqamətlərini bir-birilərinə “tikir”. İnsan azadlığını bütün hərəkətlərdə və zaman ardıcılığında normalarla tənizmləyir. Bu baxımdan da, qəbul etmək lazımdır ki, hüquqdan kənarında azadlıq xaosdur, nizama xidmət etməyəndir. Nizam isə öz növbəsində cəmiyyətin və fərlərin inkişafının əsaslarını yaradandır. Hüquq özü azadlıq normalarını yaradandır, azadlığa səlahiyyət verəndir. Belə bir sadə sillogizmdən çıxış etmək olar: Hüquq azadlığı nizamlayandır. Azadlıq həyatın başlıca qayəsidir. **Deməli, hüquq həyatı nizamlayandır.** Hüququn konseptuallığı həm də onun azadlıqla vəhdətindədir və universallığındadır. Hüququn konseptuallığı bu baxımdan dövlətin tərəf kimi universal hüquqlara malik olmasındadır. Bütün azadlıqlar trayektoriyasında hüquq universal norma kimi məhdudlaşdırıcı, eləcə də genişləndirici əhəmiyyət kəsb edir. **(Bax, Qrafik-10).**

Hüquq bir anlayış kimi böyük mənaya malik olur və insanların fəaliyyətində digər mənaların dərk olunması üçün mərkəzi anlayış kimi ortaya qoyulur. İnsan həyatının və fəaliyyətinin tənizmləyicisi olan digər anlayışlar (*məsələn, azadlıq, sərbəstlik, resursların və potensialın geniş şəkildə istifadə olunması*) məhz hüquq anlayışının konseptuallığından doğur və bu zaman anlayışların dərk olunmasında deduktiv və induktiv əsaslarla strukturalizm meydana gəlir. İnsan hüquqları normalarından ibarət olan strukturlar məzmun etibarilə oxşar

mənaya və əhəmiyyətə malik olur. İnsan hüquqları anlayışının konseptual əsaslarının formalaşması insanların ali dəyərli varlıqlar kimi mövcudluqlarından və fəaliyyətlərindən irəli gəlir.

İnsan hüquqlarının konseptuallığı məsələsinə də iki aspektdən yanaşmaq olar: **birincisi**, insan hüquqlarının sahələr üzrə genişliyi; **ikincisi**, insan hüquqlarının sahələr üzrə genişliyindən və material aləmin çoxluğundan yaranan geniş tərkibi. Burada əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, hüququn inkişafını resursların bolluğu yaradır. İnsan hüquqlarının geniş tərkibi həm də onların ayrı-ayrı sahələrdə material aləmə nisbətən genişlənməsindən irəli gəlir. Hüquq fəaliyyətlə genişləndikcə daha da böyük məna kəsb etməyə başlayır. Hüquq özü inkişaf edən məkanda və zaman ardıcılığında insanları və digər tərəfləri (təbii ki, burada tərəflərdə də insanlar iştirak edir və insanlar özləri yaradır) həm də qorumaq funksiyasını öz üzərinə götürür. Resursların artması daha çox nizamlamanı tələb etdiyindən hüquq normalarına olan ehtiyaclar da artır. Bu anda hüquq normaları inkar oluna-oluna genişlənir və sənədlər dəyişikliyə məruz qalır.

Hüququn konseptuallığı həm də onun törəmə funksiyasına malik olmasından irəli gəlir. Yəni bir universal hüquq sənədindən ayrı-ayrı sahələr üzrə hüquq sənədləri ortaya çıxır. Normalardan və qaydalardan (baza hüquqlara söykənən normalar) yeni normalar və qaydalar yaranmış olur. Bütün törəmə prosesləri zamanı insanların təbii hüquqları öz mahiyyətini qoruyub saxlayır. Daha dəqiq desək, törəmə prosesləri əslində təbii hüquqlara xidmət edir. Təbii hüquqlar isə insanların özləri ilə doğulur və insanların əqli və fiziki qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq da inkişaf edir. Bütün hüquqlar da təbii hüquqlardır və pozitiv hüquqlar anlayışı şərtidir və insan fəaliyyətinə uyğun olaraq resursların artması da insan hüquqlarının təbii olaraq genişlənməsinə xidmət edir. Təbii hüquqlar genişlənir və vasitələrin istifadə normaları

pozitiv normalaların yaranmasının əsaslarını göstərilir. Hüququn konseptuallığı da məhz müxtəlif yaş dövrlərində və eyni yaş dövrlərində olan insanlar üçün müvafiq normaları (onların təbii hüquqlarının əks olunduğu və təbii hüquqlara xidmət edən pozitiv hüquqların əsaslarını əks etdirən normalar) yaratmaqdan ibarətdir.

İnsan hüquqlarının konseptuallığı həm də onun müsbət məzmununda özünü büruzə verir. Belə ki, insan hüquqlarının yerinə yetirilməsi nəticə etibarilə insanlara xidmət etdiyindən və insanlar üçün faydalı olanları əldə etdiyindən onun zəruri olması və müsbət meyar kimi əhəmiyyət kəsb etməsi vacib amilə çevrilir. İnsan hüquqlarının təmin olunmasının müsbət tərəfləri onu zəruri edir ki, bu hüquqlar bütün sahələrdə resurslardan asılı olaraq daima genişlənsin, böyüsün və inkişaf etsin. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi ilə insan həyatının sağlamlaşması, insanların sosial–rifah hallarının yaxşılaşdırılması bu anlayışın daima aktual olduğunu sübut edir. İnsan hüquqları anlayışının konseptuallığı onun geniş əhatəsində öz əksini tapır. İnsan hüquqları nəzəri baxımdan konsepsiyaya malikdir və həyatın bütün sahələrini əhatə etməkdədir. İnsan hüquqları ümumiləşdirici məfhum olduğundan onun tərkibi də bölgüsü kimi çox zəngin olur. İnsan hüquqları məfhumunun bölgüsü məhz insan hüquqlarının normalar şəklində bütün sahələrdə eyni və oxşar məzmunla tətbiqinin əsaslarını təşkil edir.

İnsan hüquqlarının konseptuallığı həm də onun ümumi imperativliyində, yəni bütün sahələr üzrə məcburi olaraq mövcudluğunda öz əksini tapır. Baza hüquqlar da imperativlik baxımından insan hüquqlarının konsepsiyasının şəxəli olmasının əsaslarını yaradır. İnsan hüquqlarının inkişafı eyni zamanda resurslara bağlıdır. Resurs amili də insan hüquqlarının inkişafının əsaslarını təşkil edir. Resursların tətbiqi və insan hüquqlarının təmin olunması da bu anlayışın konseptuallığını üzərə çıxarır. İnsan hüquqlarının konseptuallığı onu təmin

etmək məsuliyyəti və öhdəliyində də əksini tapır. İnsanlar bütün sahələrdə öz dövlətlərinin köməyinə ehtiyac duyurlar və dövlətin də əsas vəzifəsi məhz insanların hüquqlarını qorumaqdan və təmin etməkdən ibarətdir. Dövlət hüququnun konseptuallığı elə insan hüquqlarının konseptual məzmunundan doğur.

NƏTİCƏ:

İnsan özünə məxsus olan və özünü müəyyən edən, statusunun əsaslarını formalaşdıran kriteriyalar olaraq hüquqlarını dərk etməyə borcludur. Hüquqların tərkibinin nələrdən ibarət olmasını bilmək hər kəs üçün vacibdir. İnsan hüquqları həm məfhum, həm də anlayış kimi dərk olunduqda, insanlar öz hərəkətlərinin müvafiq yerlərdə diapazonlarını da müəyyən edə bilirlər. Hüquq insanlara lazmi qədər pozitiv hərəkətlər üçün əsas verir. Hərəkətlərin istiqamətlənməsi məqsədilə lazmi nəzəri və təcrübi əsasları təqdim edir. Hüquq insanların fəaliyyəti sayəsində əldə olunmuş vasitələr (predmet və obyektlər üzərində) üzərində insanların istifadə haqlarını müəyyən etmək üçün əsas kriteriya müəyyənedici amildir.

İnsan hüquqlarının əxlaqla vəhdəti insanların daima qorunmaq üçün inkişaf etmələrinin əsaslarını üzərə çıxarır. Əxlaq insan hüquqlarını lazmi anlarda genişləndirir, bir çox hallarda isə məhdudlaşdırır. Əxlaqla hüquq həm də tərkib etibarilə oxşar məfhumlardan təşkil olunubdur. Əxlaqla hüququn tarazlı sintezi cəmiyyətin tarazlı əsaslarla inkişafı üçün lazmi şəraitlərin meydana gəlməsini təmin edir. Hüquq-əxlaq vəhdəti cəmiyyətin sabit şəraitdə inkişafı üçün əsasları meydana gətirir.

İnsan hüquqlarının dərk olunmasında əqli nəticələr çıxarmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əqli nəticələr çıxararkən hüquq məfhumunun və hüquq anlayışının başlanğıc və son mənalari və məzmunları arasında bağlılıq meydana gəlir. Hüquq anlayışının və dialektik məzmununun tərkib etibarilə bölünməsində və fikir zəncirliliyində sillogizmlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sillogizm formal məntiqin əsasını təşkil etməyə baxmayaraq, onun birləşmiş və mürəkkəb forması hüququn dialektik və bu baxımdan da ətraflı məzmununun dərk olunmasında böyük rol oynayır.

Hüququn geniş məzmunu, geniş mətnlərdə öz əksini tapır. Hüquqi ifadələrdə əqli nəticələrin çıxarılması hüquqi fikirlər arasında məna bağlılığını yaradır. Hüquqi ifadələrdə nəticələr (yüklənmiş hissələr də demək olar) hüququn mənasını ətraflı dərk etməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I Cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 744 səh.;

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II Cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 792 səh.;

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III Cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 səh.;

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası/hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2001-ci il, 952 səh.;

Aqşin İsabala oğlu Quliyev. Hüquq ensiklopediyası. Bakı-Qanun-2007. 1108 səh., səh. 467;

Q 82. Quliyev R.M. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası (Monoqrafiya). Bakı, BSPİ, “Siyasət” nəşriyyatı, 1995, 424 səh.;

Fəlsəfə ensiklopedik lüğət. Baş redaktor İsmayıl Vəliyev. “Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyat poliqrafiya birliyi”. Bakı, 1997;

M.M. İsrailov. Məntiq: Dərs vəsaiti.-B.: Maarif, 1987.-333 səh.;

Ümumi psixologiya. Pedaqoji institutların tələbələri üçün dərslik. Prof. A.V. Petrovskinin redaktorluğu ilə. Əlavələr edilmiş və yenidən işlənmiş 2-ci nəşrindən (M., 1977) tərcümə. “Maarif” nəşriyyatı, 1982;

M52. Məmmədov İ. İzahlı psixologiya lüğəti. Bakı, “Təhsil”, 2002, 76 səh.;

Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. B19 Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Çinar-çap” Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2006, 620 səh.;

S. Xəlilov. Elm haqqında elm. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 752 səh.;

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi. BMT Baş Assambleyasının 10 dekabr 1948-ci il tarixli 217 A(III) sayılı qətnaməsi ilə qəbul və elan edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı-2013;

Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. BMT Baş Assambleyasının 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200 A (XXI) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli, 227 nömrəli qərarına əsasən ratifikasiya edilmişdir. I Hissə. Maddə-1. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı-2013;

Qadınlar barəsində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi Haqqında Konvensiya. BMT Baş Assambleyasının 34/180 sayılı 18 dekabr, 1979-cu il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. 3 sentyabr 1981-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 30 iyun tarixli, 1074 nömrəli qərarı ilə ratifikasiya edilmişdir. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı-2013;

İslamda İnsan Hüquqlarına dair Qahirə Bəyannaməsi (*İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlər tərəfindən 5 avqust 1990-cı il tarixində Qahirədə qəbul olunmuşdur*). AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Din və etiqad azadlığı beynəlxalq, regional və milli hüquqi sənədlərdə. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı-2013;

Малахов В.С., Филатов В.П., составление, 1991. Современная западная философия. Словарь. М.; Издательство политической литературы. 1991;

<http://wikipedia.org/wiki/Sillogizm>;

Ф.56. Философский энциклопедический словарь.- М.: ИНФРА-М, 1999.-576 с.;

Понятие силлогизма. Простой категорический силлогизм. http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/99495/57/Shadrin-Logika_konspekt_lekcii.html;

С67 Философский словарь Владимира Сольвева. Ростов н/Д:Изд-во «Феникс», 1997.-464 с.;

Силлогизм.

<http://vocabulary.ru/dictionary/14/world/silogizm;>

С24. Современная философия: Словарь и хрестоматия. Ответственный редактор доктор философских наук. Кохановский В.П. Ростов-на-Дону. Феникс, 1996 г. С.511;

Лекция № 11. Простые суждения. Понятие и виды.
[http://www.plam.ru/philos/logika_konspekt_lekcii/p11.php.](http://www.plam.ru/philos/logika_konspekt_lekcii/p11.php)

Б79. Большой юридический словарь/Под.ред. А.Я. Сухарева, В.Д.Зорькина, В.Е. Крутских.-М.:ИНФРА-М, 1999.-VI, 790с.-(Библиотека словарей «ИНФРА-М», сѐл. 514.

ELŞƏN MİSİR OĞLU NƏSİBOV

**“İnsan hüquqları” anlayışının
dərک olunmasında fəlsəfi–məntiqi
(formal (ənənəvi-klassik) və dialektik məntiq) metodlar**

Dərketmənin ontoloji və qnoseoloji əsasları

I KİTAB

Format: 60x84 1/16. Tiraj 50. Sifariş № 70

DİA-nın mətbəəsi